

Димитър Ганов

**КАК СИ ХРАНИМ
КАПИТАЛИЗМА**

omda

© Димитър Ганов - автор

@ проф. дсн Максим Мизов и член-кореспонден проф.
дфн Васил Проданов - Рецензенти

© Издателство Омда ЕООД

МАРКСИСТКАТА ТЕОРИЯ И ПРОИЗВОДСТВОТО НА НЕЗНАНИЕ

В тази книга ще бъдат разгледани някои елементи в развитието на производствените отношения и преди всичко извличането на принадена стойност посредством концептуалната схема на Роза Люксембург. За целта първата глава ще бъде посветена на реабилитиране на теорията за принадлежната стойност.

In principio erat Piketty

Официално номинираният за „Маркс на XXI век” Тома Пикети тържествено обявява в книгата си „Le capital au XXIe siècle”: „Във всички общества съществуват два основни начина за постигане на благосъстояние: с труд или от наследство”. И веднага добавя в бележка под линия: „Ние изключваме тук насилието и грабежа, които все пак не отсъстват напълно в историята” (Piketty 2013: 602).

С един замах цялата история на робството, ангарията, безкрайните войни, наемния труд при чудовищни условия, експлоатацията на работната сила във всички нейни модификации изчезват и на тяхно място се завръща спестовният капиталист на Макс Вебер, който работи като мравчица за спасението на душата си и внезапно се събужда богат работодател на стотици и хиляди хора.

Разбира се, това е само единият вариант. В другия обикновеният човек придобива “благосъстояние” (*aisance*) от наследство. Това наследство (*héritage*) се появява *ex nihil*. То е напълно аисторично и има функцията на мит, за който още Маркс говори: мита за първоначално натрупване на капитала. В този параграф от Първи том на “Капиталът” той не просто разказва легендата на тогавашния капитализъм са неговия генезис, но и предсказва легендата на Вебер и тази на Пикети.

Наследството за Пикети е част от *patrimoine* – притежаването на различни блага от страна на отделен човек или цяла нация. При множество споменавания на това понятия се вижда, че *patrimoine* е синоним на *capital*. Подобно на *héritage*, и *capital* няма история. Той не е свързан с

експлоатация на чужд труд, или може би според Пикети единствено тя е достойна да се нарече „труд“ (travail). Капиталистът работи, затова и натрупва, а това, което правят наемният работник и полуробът от sweatshop (съвременния манифактурен цех) няма собствена идентичност, а е само подражание или просто отсъствие на истинския труд, *privatio labori*, ако перифразираме Августин.

Според Пикети в икономиките, в които нормата на доходност (възвръщаемост) от капитала е силно и трайно по-висока от нормата (темпа) на икономически растеж, *héritage* (наследството – притежанията, извлечени от миналото) да доминират над *épargne* (спестяванията – притежанията, извлечени от настоящето. *Ibid.*: 600). Това не е хубаво: социалната мобилност се затруднява, социалните неравенства по-трудно се преодоляват, ако нямаш възможност със собствения си *travail* да натрупаш *épargne* и сам да станеш капиталист. Нова версия на протестантската спестовност: затова и днес масово господстващата идеология нарича капитала *спестявания*. И атаките срещу налагането на транзакционния данък бяха обосновани с това, че не бива да се облагат спестяванията на хората. Вижда се за кого работи новият Маркс: неслучайно той предлага прогресивен световен данък за изкореняване на огромните неравенства, сякаш в глобалната ера това е постижимо – подобно на фантомните офшорки или неуловимия летеж на световните финанси, необлагаемостта на гигантските капиталови транзакции е един от способите за необлагане на капитала изобщо. Разбира се, Пикети предлага *impôt sur le revenu* – данък върху доход. Наследството и спестяванията не са доход, целият капитал не е доход. Нищо страшно. Ще обложим единствено дохода, само че няма да можем да го открием преди това.

Това е новият Маркс. Той е част от новата история на истинския Маркс. Най-яроствните идеолози на неолиберализма не могат да си позволят да говорят толкова нагли глупости. Това може да си позволи единствено този, който заклеймява растящите социални неравенства и корупцията в Европейския съюз. Той създава новия „Капитал“, за да изтрие стария неусетно, субтилно, без бой. И всичко това е част от мащабна кампания за подмяната на историята на капитализма, на левите идеи, на Маркс, автора на „Капиталът“, създателя на Интернационала. Производството на незнание е инструментариум и цел на тази кампания. Преди да преминем

към насилието и грабежа, които се срещали по изключение в историята, нека се спрем върху насилието над Маркс.

Принадената стойност

Отхвърлянето на трудовата теория за стойността и най-вече теорията на Маркс за принадлежната стойност в икономическите теории на ХХ век се извършва посредством очевиден подмяна. Днес все повече битката против Маркс се води посредством небрежно приписване на нелепости или неспоменаване на името и идеите му. Или в академичен учебник се обяснява, че според Маркс „буржоазията е средната класа” (Робърт Пол Улф, „За философията”), или в рамките на академично икономическо образование Маркс не се изучава изобщо. Каквато е тенденцията не само в българския УНСС, където магистърът по икономика не е чувал за принадлежната стойност.

Но когато се пише против експлоатацията на труда, против трудовата теория на стойността, това обикновено се прави изключително повърхностно и най-вече неграмотно не само в българската публичност.

За съжаление и най-подробните и привидно съдържащи определени инвенции критики на марксизма обикновено не само не включват нужния анализ по отношение ключовите тези в трудовете на Маркс, но и са написани така, като че ли по подразбиране Маркс е написал други текстове, сякаш тезите му са съвсем различни, елементарни и изпъстрени с логически грешки. Сложността на проблематиката, свързана с няколко много важни идеи на Маркс и тяхната разработка, по правило се пренебрегва.

За съжаление самият Маркс също вероятно има известна вина, тъй като някои идеи биха могли да се обяснят малко по-подробно и същевременно опростено. На тези въпроси ще бъде посветено отделно съчинение, като най-важно внимание трябва да се отдели на *transformation problem* – процесът, вследствие който стойностите се превръщат в цени и на който е отделено голямо внимание не само в *антимарксистката* теория. Но настоящият труд се нуждае от едно относително кратко свидетелство за легитимност, което ще бъде развито в този параграф.

Теорията за принадлежната стойност е с фундаментално значение за цялата гигантска система на марксизма. Ако тя бъде оборена, практически

Маркс ще бъде „победен”, независимо че редица постмарксистички намират други основания да се определят като такива, без да приемат насериозно тази теория. От няколко десетилетия насам съществува конвенционално или поне доминиращо разбиране в западната политическа философия и икономическа теория, което все повече се утвърждава и в бившите социалистически страни, че трудовата теория на стойността е много слабо звено в теорията на Маркс. Това обаче, което е съществено за разбирането на тази теория, се пропуска сякаш по необходимост.

В политическата икономия на Маркс принадлежната стойност съществува по необходимост, тя е теоретично обоснована, а не единствено чрез дължащите се на тази необходимост чудовищни реалности, които Маркс описва. „Но миналият труд, вложен в работната сила, и този жив труд, който тя може да изпълни, ежедневните разходи по нейното поддържане и ежедневната ѝ загуба на енергия са две съвършено различни величини. Първата определя разменната ѝ стойност, втората – потребителната. Това обстоятелство, че за поддържането на живота на работника в течение на 24 часа е достатъчен половин работен ден, изобщо не пречи той да работи цял ден. Следователно стойността на работната сила и стойността, създавана в процес на нейното потребление, са две съвършено различни величини. Капиталистът, купувайки работната сила, е имал предвид това различие на стойността. (...) Решаващо значение е имала специфичната потребителна стойност на тази стока, нейното свойство да бъде източник на стойност, при това на по-голяма стойност от тази, която има тя самата. Това е тази специфична услуга, която очаква от нея капиталистът. (...) Сумата от стойностите на стоките, хвърлени в процеса, е 27 шилинга. Стойността на преждата е 30 шилинга. Стойността на продукта нараства с $1/9$ в сравнение с авансираната в производството му стойност. По този начин 27-те шилинга са се превърнали в 30. Те са донесли принадлежна стойност от 3 шилинга (...) Законите на стоковата размяна ни най-малко не са нарушени. Еквивалент се разменя за еквивалент. Капиталистът заплаща всяка стока – памук, вретена, работна сила – според неговата стойност” (Маркс 1983: 184-185). Работната сила по необходимост произвежда нова стойност в самия работен процес и затова експлоатацията не е резултат на случайна недобросъвестност на отделни работодатели. При високо заплащане на наемния труд на всички равнища идея за експлоатация пак ще има, само че тогава натрупването на капитал ще бъде неосъществимо, защото стойността на произведените стоки със сигурност ще бъде толкова висока,

че ще се налага продажната им цена да бъде по-ниска от нея. И тъй като целта на развитието на капиталистическите производствени отношения е натрупване на колкото е възможно по-голям капитал, тези отношения изискват колкото е възможно повече употреба на крайно нископлатен труд и всевъзможни способности за намаляване на предварително договореното заплащане. В случай, че в производствения процес не се преследва натрупване на принадена стойност, това вече няма да бъде капитализъм. *Добрният* съвременен капиталист, ако действително би давал повече за благотворителност, отколкото би натрупвал от реализирана принадена стойност, би излязъл от всеки възможен стандарт на капиталистически производствени отношения. Facebook е безплатна социална мрежа, но от нея компанията на Зукърбърг печели все повече милиарди на година.

Маркс твърди, че реализираната принадената стойност е „не тази принадена стойност, а следователно и не тази печалба, която е произведена в собствения им отрасъл при производството на техните стоки, а само толкова принадена стойност, а следователно и печалба, колкото при равномерното ѝ разпределяне се пада на всяка съответстваща част на съвкупния обществен капитал от цялата принадена стойност, или цялата печалба, произведена в течение на даден промеждутък от време от целия този обществен капитал във всички производствени сфери, взети заедно. На сто единици от всеки авансиран капитал, какъвто и да е неговият строеж, се пада в течение на година или друг времеви промеждутък толкова печалба, колкото и на всяка стотна от целия съвкупен капитал за същия този времеви промеждутък. (...) Така че ако капиталистът продава своята стока по цената на производството, той получава количеството пари, съответстващо на големината на стойността на капитала, и извлича печалба, пропорционална не от масата на печалбата, произведена от този определен капитал в тази определена сфера на производството в течение на определено време, а от тази маса на печалбата, която в даден времеви отрязък се пада средно на всеки вложен в работата (отделен) капитал, като определена част от съвкупния обществен капитал, вложен в производството като цяло (Маркс 1985: 149-150).

В немарксистката теория тази теза традиционно се интерпретира като грубо противоречие с първи том на „Капиталът”, където, както е добре известно, се обяснява как принадената стойност се придобива от труда. Според Първи том стоките се продават според тяхната стойност, а според

Трети в производствения процес се трансформират в производствени цени и така се мистифицира присвояването на принадена стойност. В Първи том Маркс анализира процеса на присвояване, който се случва в конкретното производство посредством експлоатирането на работната сила. Тази принадена стойност още не е реализирана, това се случва след продажбата на стоката. Но не след отделната продажба на конкретната стока, изработена от конкретния работник в определено работно време, а вследствие съвкупността от продадени стоки във всички сфери на производството за определено време на една национална икономика. За момента няма да се спираме подробно върху очевидната пробойна – избора на референт, който прави Маркс при дефинирането на базисна цялост за анализ на производствените резултати. Годишни данни за национална икономика – не само днес (което е очевидно), но и преди век и половина това е много наивно дефиниране на съвкупност, която (особено в днешния доминиран от глобалния капитал свят) не би могла изобщо да бъде конструирана, без да се разчита на конвенционални интерпретативни подходи на производствените отношения, заложен в официалната статистика, от която се налага да бъдат почерпани съответните данни. Това, което на този етап е важно, е, че принадлежната стойност се интерпретира от нейните критици посредством собствената ѝ подмяна. Теоретично за тях е ясен горесцитираният абзац от трети том на „Капиталът”, но продължават да интерпретират понятията „принадена стойност” и „закон за стойността” като традиционно икономически категории. Обстоятелството, че принадлежната стойност и нейната превърната форма – печалбата, се придобиват от отделния капиталист едва след представяне на цялостна картина на всички сфери на производството, съвсем не означава, че на еднакво големи отделни инвестиции се падат равномерно съответстващи печалби при виртуална или практическа подялба на *общата* печалба. Това означава единствено, че принадлежната стойност се създава от труда, но се проявява ретроактивно, едва след и благодарение на собственото си мистифициране от средната норма на печалбата. В този смисъл принадлежната стойност възниква едва след собственото си създаване: нейната форма *следхожда* съдържанието. Принадената стойност придобива въплъщение едва когато става характеристика на съвкупната капиталистическа класа и съвкупния продукт на съвкупните производствени отношения.

Това не значи, че част от капиталистите не са присвоили по-голям дял от печалбата, отколкото предполага авансираният от тях капитал, а други – по-малко в измерението на превърнатата форма на картината, конструирана от производствените цени. Това обаче значи, че в действителната форма на производствените отношения принадлежната стойност, която се реализира единствено в съвкупното производство, съответства на вложения в нея капитал и съответстващата на самия този капитал употреба на незаплатен труд: следвайки диалектичката схема на Хегеловата триада, реализираната благодарение на производствените цени принадлежната стойност се завръща в себе си като продукт на труда. Принадената стойност се създава в производството, а се реализира в размяната. С други думи, ако отделен капиталист след продажбата на своите стоки присвоява по-голямо „количество пари”, отколкото е присвоил в границите на производствения процес, това просто означава, че е присвоил повече „единици авансиран капитал”, т.е. повече „съответстващи части” от съвкупния обществен капитал след приключване на производствения процес в сравнение с тези, които самият капиталист е авансирал преди неговото начало. Това е ситуация, в която масата на получените от отделния капиталист вещества не е равна на масата на изходните, но (според Маркс) масата на получените от съвкупния капиталист вещества съвпада с масата на изходните плюс продукта на незаплатения труд, който представлява увеличаването на стойността изобщо и единствения смисъл от производствения процес. Единствено в това се състои и смисълът на неадекватно атакуваната теза, че принадлежната стойност е единственият източник на печалба. Ако един капиталист се покаже като добър търговец и успее да увеличи личната си печалба хилядократно над присвоената от него в производствения процес принадлежната стойност, това просто означава, че посредством поредица от актове на размяна е присвоил допълнителна принадлежната стойност, вложена в определен брой стоки, произведени от чужд наемен труд. По този начин капиталистът, придобивайки своя дял от съвкупната принадлежната стойност, е отчуждил от други капиталисти определено количество генерирана в производствения процес принадлежната стойност: *„Той може да получи при размяната стойност, превишаваща еквивалента, и тогава печалбата е повече от неговата принадлежната стойност.* Но това е възможно само дотолкова, доколкото другият участник в размяната не получава еквивалента. Съвкупната принадлежната стойност, както и *съвкупната печалба*, която представлява от себе си принадлежната стойност, *само че изчислявана*

по друг начин, не могат никога нито да нараснат, нито да намалеят” (Маркс 1969: 274). Когато се твърди, че добрата търговска сделка генерира печалба *ex nihilo*, безотносително към производствения процес, очевидно се възприема актът на размяна/продажба сам по себе си, извън контекста на производствените отношения изобщо, и вместо да се опровергае Маркс, се демонстрира едно абсолютно неразбиране на трудовата теория на стойността. Всяка индивидуална печалба може да бъде единствено превърната форма на присвоена принадлежна стойност и само подобаващ подход към фундаменталното за разбирането на експлоатацията понятие може да стигне до това разбиране. Всяка употреба на високи технологии и намаляване на работните места означава единствено концентрация на минал труд, на по-висока принадлежна стойност в машината. И всекидневно тази принадлежна стойност произвежда нов излишък на стойността на продукта над стойността на елементите, консумирани за неговото производство (Маркс 1983: 198). Затова капиталистическата реалност се определя от редица марксисти и неомарксисти като реифицирана – те правилно схващат стойността и принадлежната стойност като базисна характеристика на всички обществени процеси. Понятията на Маркс са философски, а не елементарно икономическоцентрични. Единствено грубият икономизъм е в състояние да не схваща техния смисъл – преднамерено или не.

Понякога този икономизъм е политически обусловен. Маркс описва как, след като отделните стоки в различните отрасли се продават на цени, отклоняващи се от тяхната стойност в зависимост от средния строеж на капитала (съотношението между постоянния и променливия), то вследствие на конкуренцията и движението на капитали и работна сила от един отрасъл в друг отклоненията взаимно се унищожават и сумата от производствените цени се оказва равна на сумата от стойностите на стоките. Производствените цени възникват едва когато разглеждаме цялото производство в съответните времеви и пространствени ограничения, защото тези цени са сбор от средната норма на печалбата (изведена в различните отрасли от отделните норми, получени от съотношението между средната печалба и съвкупния авансиран капитал в съответния отрасъл) и производствените разходи. И понеже според Маркс нормите на печалбата в различните производствени отрасли са равни на съотношението на принадлежната стойност към целия авансиран капитал, то от сумата на производствените цени, въпреки че те са превърната форма на

сумата от стойностите, може да бъде обратно изведена принадлежната стойност. „Елементите на производителния капитал” се купуват обикновено на пазара, значи съдържат вече реализирана печалба, и производствената цена заедно с включената в нея печалба от един промишлен отрасъл влиза в производствените разходи на друг. Но ако пресметнем сумата на тези разходи за цялата страна и също така сумата на произведената печалба, или принадлежната стойност, получаваме две тъждествени суми (Маркс 1985: 150-151). Производствените разходи не включват незаплатения труд, но помагат той да бъде установен. Ето защо трансформацията на стойностите на стоките в производствени цени, в която изчезва разделението между постоянен и променлив капитал, същевременно разкрива самото съществуване и размери на принадлежната стойност, количествено равна на печалбата – в този диалектически процес Маркс се опитва да покаже как снемането на единичното в общото, превръщайки го в особено (затова и назовава отраслевите норми „особени норми на печалбата”), конструира самото това общо: защото последното не е сумираните годишни данни за националната икономика, а трансформирането им посредством въведените от Маркс понятия и обусловената от тях интерпретативна схема на производствения процес. В случая ни интересува не дали тази схема е постижима в действителността, дали възможните изчисления са коректни или дори дали стойностите на стоките са надеждно отделени от производствените цени. Важен е коментарът на Еуген Бьом-Баверк: „Във всеки случай, когато ние търсим информация относно размяната на стоки, в политическата икономия по никакъв начин не е отговор на нашия въпрос да се каже общата цена, която всички те заедно образуват; това не е нищо повече ако, когато питаме за колко по-малко минути победителят в конното състезание е пробягал пистата, отколкото неговият конкурент, на нас ни казват, че на всички конкуренти общо (състезанието) им е отнело 25 минути и 13 секунди” (Böhm-Bawerk 1949: 35). Умишлено или не, предназначението на това, което пише Маркс, е напълно подменено. Ако си послужим с начина на изразяване на Бьом-Баверк, можем да кажем следното: ние търсим информация как стойността е мистифицирана, как трудът изчезва, подменен от печалбата, а Те, които се интересуват единствено от нея и обуславящата я разменна стойност, по подразбиране дори не могат да си представят друг смисъл на анализа на данните за производствените цени освен този, който капиталист се е възползвал по-добре от тях: какво е

„разменното отношение” между отделните *участници в съревнованието*, кой колко е присвоил *над* еквивалента на стоките си – сякаш капитализмът е единствено надпревара на собствениците на средства за производство (мистифицираната му превърната форма) и не би могъл по никакъв начин да бъде съвкупност от отношения между наеман труд и капитал (действителността на социалните отношения). Думите на представителя на австрийската школа са ярка илюстрация на поглъщането на труда от капитала като фундаментална характеристика на производствения процес и неговото „осмисляне” в доминиращия икономически дискурс далеч преди появата на неолиберализма. Затова и Бьом-Баверк дори не различава „цена” от „стойност”: излиза, че самият Маркс говори само за цени и следователно мисловната му система и аксиологията на неговото изследване са по подразбиране същите, както при неговия опонент. В този случай последният лесно би успял да го обори. Но той дори не предполага, че ако беше го разбрал в конкретната ситуация, щеше действително да има много сериозни основания за критика.

Тя обаче не би заинтересувала автор като Бьом-Баверк. На нея обръща внимание човек, който се стреми да разреши същите проблеми, които и Маркс.

Transformation problem

Ладислаус Борткевич забелязва, че когато Маркс изгражда самата формула за производствени цени (сборът на постоянния капитал c + променливия капитал v + производствените разходи $k = (c + v)$. средната норма на печалбата p), т.е. $c+v+(c+v)p$ при Маркс, $c + v + p (c + v)$ при Борткевич (*mutatis mutandis*: тук премахваме цифрите, обозначаващи събираемите като принадлежащи към съответното производствено *подразделение* – department, за което ще стане дума по-късно), се оказва, че c и v – понятия от сферата на стойностите, присъстват непроменени във формулата на цените: “Решението на този проблем не може да бъде прието, защото изключва постоянния и променливия капитал от трансформационния процес, докато принципът на равната норма на печалбата, когато тя заема мястото на закона за стойността в Марксовия смисъл, е идентичен със сумата на съответстващите изрази на стойността, или сумата на стойностите” (Bortkiewicz 1949: 201). Или както го казва още по-просто Sweezy: входът е измерен в стойности, изходът – в производствени цени (Sweezy 1949: xxiv). Кое не е свързано с обстоятелството, че според

Маркс сумата от производствените цени на стоките е равна на сумата от техните стойности: в самия производствен процес авансираният капитал се схваща като константна величина, който остава незасегнат от процеса на мистифицираща трансформация. Остава открит въпросът дали може да се твърди, че Маркс е допуснал подобна грешка *практически*, т.е. дали той реално схваща авансирания капитал като привилегирован участник в мистификацията на производствения процес, който безпрепятствено, без поражения и извън времето, осъществява *μεταβάσις* от входното ниво към изходното, като през цялото време остава обособена твърда величина. И това се случва, въпреки че според дефиницията на самия Маркс „постоянният капитал” и „променливият капитал” именно в производствения процес биват мистифицирани от превърнатите форми „основен капитал” и „оборотен капитал”. Тук важно е не практическото икономическо разбиране, което Маркс изгражда върху своето фундаментално схващане за капитала и произхода на принадлежната стойност, а понятийният апарат на философската концепция, отражението на идеите в използваната схема, от която излиза, че входното състояние е измерено в стойности, а изходното – в цени. Т.е. входното състояние е изразено на езика на действителните производствени отношения, а изходното – на езика на мистифициращото ги натрупване на принадлежна стойност.

В първи том на ”Капиталът” Маркс описва имагинерна картина, в която капиталистът прави предварителни сметки, за да изчисли как производственият процес му гарантира присвояване на стойност над равнището на производствените разходи. И което е по-съществено, самият Маркс прави тези изчисления. В тях ролята на стойности играят производствени цени, защото това, което (ако използваме понятийния апарат на Sweezy) е стойност на едно входно производствено ниво, е цена на друго изходно ниво. Когато пише „затова не трябва да забравяме, че винаги е възможна грешка, ако приравняваме в някаква отделна производствена сфера производствените разходи към стойността на консумираните при тяхното произвеждане средства за производство” (Маркс 1985: 156), Маркс има предвид единствено това, че „производствената цена на дадена стока за купувача на последната е негов производствен разход и по този начин може да влезе в образуването на цената на друга стока в качеството на производствен разход” (Пак там: 155-156). В определена степен Маркс е последователен: без да засяга

трансформирането на стойности в цени, анализира динамиката на производството в измерението *производствени цени*, от ретроактивната позиция на теоретика, който вижда завършените производствените процеси. Но това не се отнася за Първи том на „Капиталът”: там наблюдаваме измерението на прехода не от цена към цена, а от цена към стойност, от изход към вход, в момента на непосредственото протичане на производствения процес. Маркс игнорира този проблем, доколкото Първи том представя производствения процес условно (което Бьом-Баверк не разбира), сякаш стоките се продават според тяхната стойност и тя съответно не се променя нито количествено, нито качествено. Но ако Маркс трябва да преведе условната реалност от Първи том на езика на действителните производствени и обществени отношения, той би трябвало да актуализира и основните понятия, би трябвало да разреши проблема за това, че в реалния производствен процес трудовите стойности се образуват въз основа на производствени цени. А това не може да стане, ако условният разказ за авансирането на капитала спрямо общественото работно време на един работник за един ден остане непокътнат по същество и основополагащ в разказа за „процеса на натрупване на капитала, разгледан като цяло”. В това е и нерешеният от Маркс transformation problem: не в различните измерения на политикономическия анализ в Първи и Трети том сами по себе си, а в преливането на завършен и незавършен производствен процес.

Transformation problem изисква отделно крупно изследване, на равнище, стилово и до голяма степен съдържателно различно от тази книга. Тук можем единствено да посочим някои специфики в развитието на критиките срещу Маркс в това отношение.

Един от най-значимите изследователи на transformation problem е Пол Самуелсон. През 1971 г. в студията си “Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A Summary of the So-Called Transformation Problem Between Marxian Values and Competitive Prices” икономистът от Масачузетския технологичен институт с лекота говори за „конкурентни цени” (може би има предвид „пазарни цени”, което понятие Маркс заема от Адам Смит), обявявайки ги за единия от двата елемента на “transformation” procedure (Samuelson 1971: 413) и нарича постоянната норма на печалбата make-up on wages – надбавка към заплатата! (Ibid.: 414). Опусът изобилства с подобни „попадения”, това са само някои от най-репрезентативните за изследователското равнище на този учен в политическата икономия. (Впрочем само 10 години преди тази студия Самуелсон предсказва, че

предстои СССР да изпревари в икономическо отношение САЩ). Иначе е основателна забележката, че при Маркс „реалната заплата действително се запазва съвсем на едно и също равнище едновременно в състоянието на стойностите и в това на цените” (Ibid.: 416), но ето го и изводът от нея: „...потребителската кошница няма да струва едно и също в двата режима, отнасящи се до един работен час. (Когато Маркс казва, че работниците работят половин ден за себе си и половин за експлоатиращите ги капиталисти, той не посочва в разнообразните си таблици каква част от стоките в различните отрасли¹ съставляват техните средства за съществуване (iron ration)². Ако ние самите поставим такива пропорции напосоки, няма причина правилно претеглената средна величина на новите цени да бъде изцяло на същото ниво, както и на стойностите, дори когато все пак е вярна за непретеглените средни величини³. Това би означавало, че Марксовите 22 процента средна норма на печалбата са неправилно употребена норма...” (Ibid.: 416).

В този абзац са съчетани неадекватно използвани понятия с нелогични съждения, предизвикани от непознаване на Маркс, вследствие на което амбициозният извод и конструкцията на цялото изследване рухват. Първо, очевидно Самуелсон има предвид iron ration of subsistence, средства за съществуване. Ако имаше предвид минималните средства, необходими за възстановяване на работната сила, би бил относително адекватен спрямо Маркс изобщо, но неадекватен спрямо собствената си теза в този контекст. Единственият вариант казаното от Самуелсон да има смисъл е да става въпрос за това, какво средно количество трябва да е произведената от работник за час в даден отрасъл стока, за да покрие предполагаемите минимално необходими средства за неговото (и на семейството му) възстановяване, за да можем да установим колко часа е необходимото работно време. В случая това няма никакво значение, защото принадлежната

¹ Тук department обозначава отрасъл в икономиката (Самуелсон има предвид таблиците на Маркс, в които са посочени производствени данни от пет фиктивни отрасли). Обикновено в анализи на „Капиталът” и „Теории на прибавената стойност” department означава „сектор/подразделение” в смисъла, употребен от Seton.

² Индивидуална дажба на военнослужещ, въведена през 1907 г. и получила името си от поставянето ѝ в метална запоена кутия. Самуелсон употребява това понятие в друг текст за Маркс от следващата година - iron ration of subsistence (*The Economics of Marx: An Ecumenical Reply*. Статията е публикувана в Journal of Economic Literature, Vol. 10 (1), March 1972, 51-57, но е включена и в Karl Marx's Economics: Critical Assessments, vol. III, ed. John Cunningham Wood, Routledge 1988: 259-267, където на стр. 265 е употребено това понятие и това поне потвърждава догадките относно смисъла, който влага Самуелсон в него.

³ Умишлено превеждам average като ”средна величина” вместо като „средна стойност”, за да се избегне обезсмислянето на български език, например „средната стойност на новите цени”.

стойност се изчислява отделно за всеки отрасъл съобразно средния строеж на капитала. Когато знаем какъв е дялът на променливия капитал, изчисляваме и принадлежната стойност, за която знаем, че е средно 100% за всеки отрасъл, като по подразбиране в този отрасъл има специфичен механизъм за постигане на тази стойност. Най-важното обаче е, че стойностите на Маркс тук са абсолютно фиктивни, а впечатлението, което Самуелсон оставя, е, че като силно вживял се в театрално представление зрител възприема тези данни буквално, за да обори 22%-та процента и точността на изчислението на трансформацията на стойностите в цени, а следователно и неадекватността на трудовата теория за стойността и съществуването на експлоатация изобщо. Казано е в прав текст: „работниците работят половин ден за себе си и половин за експлоатиращите ги капиталисти” – и въз основа на това разделение, направено от Маркс за улеснение, но възприето от Самуелсон буквално, последният (изглежда) има предвид, че за всеки отрасъл равнището на *iron ration of subsistence* изисква различен брой часове и следователно съотношението между необходим и принадлеж труд е различно. Аз нямам възражения по този извод: въпреки несъвършенствата на доводите, той е правилен, но няма отношение към разгледаната ситуация. Оставяме настрана обстоятелството, че Самуелсон говори за „работен час”, при все че средствата за възстановяване на работната сила се изчисляват в ден: както самият автор отбелязва, той, за разлика от Маркс, разполага с матрицата на Леонтиев и може да направи далеч по-фини изчисления от автора на „Капиталът”, който успява да посочи (отново фиктивни) цифри за не по-малко от няколко работни часа. Но матрицата на един математик, макар и аспирант на Борткевич, не помага, когато по ключовите въпроси се проявява неразбиране. И когато все пак Самуелсон заговаря за стойности, посочени напосоки (*random*), това звучи приблизително така: ако Маркс действително използва произволни стойности, защо те изобщо трябва да съответстват на цените, щом са произволни? Следователно сумата от производствените цени не съответства на сумата от стойностите, *quod erat demonstrandum*. „Средства за съществуване” и „потребителска кошница” са понятия от съвсем различен дискурс, по-късен от този на Маркс, и реферират съвсем различен процес със съвсем различно предназначение на анализа. Неслучайно Самуелсон е единственият, който употребява за работната сила при Маркс датиращото от 1907 г. военно понятие *iron ration*, чийто превод по смисъл е „индивидуална дажба”.

Обстоятелството, че според Маркс входното ниво на системата от стойности остава непроменено при трансформацията в цени, е известно като принцип на инвариантността. Francis Seton, уточнявайки, че *вариантите на инвариантност* са много и обвързани с обичайния трисекторен анализ на икономиката (разделянето на производствения

процес на три подразделения на капиталисти-производители, като подразделенията/секторите са три: *производители на средства за производство, производители на средства за потребление на работниците, производители на луксозни предмети – средства за потребление от капиталистите* – luxury goods, което само по себе си е вулгаризиране на Маркс, който включва предметите за потребление на капиталистите в подразделение II и освен това го прави на равнището на условно разделение на участниците в обществените отношения, а проблемът за трансформацията е от Трети том, където условностите на Маркс отпадат), представя три от тези варианти: на unit-value of luxury group, който Seton приписва на Борткевич (единичните стойности на стоките, произведени в трети сектор, department III), unit-value of wage goods (единичните стойности на стоките за потребление на работниците) и инвариантност на излишъка – тук Seton казва surplus, без да добавя value, което е стандартен опит да се подмени тезата на опонента, като се осъвременени терминологията посредством архаизиране: Маркс, макар и рядко, употребява понятието „излишък” в конвенционален смисъл, но surplus на Seton много повече напомня produit net на Кене (понятие, развивано впоследствие и от други автори, включително и от Рикардо): това, което в земеделското стопанство остава в повече след задоволяване на необходимите житейски потребности, още повече след бележката под линия за излишъка при простото възпроизводство, която ще бъде цитирана по-долу (Seton 152-153), и самата употреба на понятието „излишък” тук става *излишна*, тъй като според Маркс на това равнище на стопанско развитие стоките се разменят според тяхната стойност. Интересно е, че три години след Seton неорикардианецът Пиеро Срафа употребява „излишък” в напълно конгениален смисъл; разбира се, екстраполирайки физиократското понятие до цялата икономика! Но също като Seton казва „излишък, който трябва да бъде разпределен” (Sraffa 1960: 6), макар че, въвеждайки ни с тези думи в параграф, посветен на нормата на печалбата, не цитира в него Маркс нито веднъж. (Точно тук едва ли можем да говорим за влияние на маржинализма, защото при Алфред Маршал излишъкът е свързан с амплитудата между пълната и пределната полезност за потребителя).

Капиталистите, пише Seton, разпределят излишъка помежду си пропорционално на техния капитал – процес, който би трябвало да остави общата сума на излишъка незасегната (Seton добавя и варианта на Winternitz, според който всеки unit-value може да се променя, но на фона на равенство между сумата от цените и сумата от стойностите в цялото производство). Но никой от инвариантите не може да бъде обосновано предпочетен пред останалите (Seton 1957: 152-153). Това, което за Seton е ключово за неразрешимостта на transformation problem, е именно секторният подход, според който нормите на експлоатация във всички

сектори трябва да бъдат равни и зависят от органичния строеж на капитала – което е нелепо според Seton (ibid.: 160): единствено посредством това секторно разделение строежът на капитала и нормите на експлоатация се включват в определянето на производствените цени (Ibid.: 154). Авторът посочва, че средният строеж на капитала няма причина да бъде по-висок в първи сектор (производството на средства за производство): единствено според марксизма ранната индустриализация започвала с текстилната промишленост и било необходимо дълго време на развитие, докато бъде достигнат напреднал стадий, за да бъде по-бавно реализиран технически осъществимото, но неизгодно на капиталистическата equal profitability спестяване на труд (Seton има предвид, че според Маркс то е спестяване от труд, т.е. натрупване на капитал). Проблемът на трансформацията е не само логически, а и исторически и затова социализмът започва с ускорената индустриализация, за да не повтори развитието на капитализма (ibid.: 157).

Използвайки матрицата на Леонтиев, Seton изгражда своите тези повече с методологията на линейната алгебра, отколкото чрез политикономически анализи. Но последните заслужават определено внимание. Маркс действително казва, че капиталистите обективно се съотнасят помежду си като акционери в едно и също дружество, но това не означава, че разпределят помежду си печалбата в съответствие с техния капитал: според Маркс печалбата се разпределя в резултат на обективни процеси, движени от конкуренцията, и както видяхме, в съответствие с капитали, не с хора: в процеса на размяната капиталистът, който присвоява над своя еквивалент, присвоява капитал, който не му е принадлежал. По-съществен е изводът на Seton, че тук „общата сума на излишъка” трябва да остане непроменена, доколкото тя е, която подлежи на преразпределение. Seton по този начин постулира равенство на цялата печалба (от гледна точка на цените) с целия излишък (от гледна точка на стойностите) и следователно предлага хипотеза за решение на transformation problem. Но „излишъкът” практически е част единствено от aggregate output, съвкупния обем на (завършеното) производство, той не присъства в input, входното равнище на стойностите, и принадлежи изцяло към категорията *цени*, т.е. не участва в трансформацията. Това е surplus, не surplus value (ibid.: 153). В този смисъл Desai има право, че Seton предполага несъществуването на принадлежна стойност, като просто не оставя място за нея в своя модел (Цит. по Левина 2008: <http://instituciones.com/theories/964-problema-transformacii.html>). Действително Seton не употребява в статията си това понятие нито веднъж. Той се обявява против понятията „органичен строеж на капитала”, „постоянен капитал” и „променлив капитал” и дори когато употребява трисекторното разделение, за да докаже неговата произволност, го прави от позицията на автор, който вече е подменил смислената му употреба, защото предварително го е лишил от неговото предназначение.

Премахвайки вътрешното разделение на капитала, Seton подменя принадлежната стойност с нейната превърната форма – печалбата, защото при видимото образуване на производствените разходи не се забелязва разлика между постоянен и променлив капитал (вж. Маркс 1985: 32-33). Донякъде ретроактивната поява на „излишъка” би могла да се тълкува като коректна спрямо Маркс, защото видяхме, че принадлежната стойност действително не само се скрива, но и се разкрива ретроактивно, едновременно с общата сума на производствените цени, и в този смисъл трансформацията би могла да се разгледа като ретроактивен процес; но съдържанието на понятието *surplus* при Seton е просто синоним на *profit* и трансформацията на стойностите в цени се превръща в трансформация на понятия. За този трети постулат Seton добавя: „В един традиционен трисекторен анализ и при условията на простото възпроизводство (...) „излишъкът” ще се състои изключително от продукти на сектор III, т.е. луксозни предмети за потребление на капиталистите” (Seton 1957: 153). Действително в този случай, когато принадлежната стойност не се капитализира (Маркс 1984: 399), понятието *surplus* ще има смисъл; когато обаче не анализираме простото възпроизводство, става невъзможно в какъвто и да било аспект, освен в словесната еквилибристика, да търсим инвариантност на принадлежната стойност. При това Seton настоява, че „цялата доктрина за *surplus*” на... Маркс почива върху отхвърлянето на каквито и да е „производствени приноси освен тези на труда”, което би било основателна критика, ако Маркс действително говореше за принадлежната стойност като за излишък.

Seton заключава, че „докато вътрешната последователност и определеност на Марксовата концепция за процеса на трансформацията и формалните изводи, които той извежда от него, бяха напълно оправдани от този анализ, то същото със сигурност не може да бъде казано за основополагащата доктрина, без която целият проблем губи много от своята същност и основателност” (Seton 1957: 160).

Без да употребява съответните понятия, Seton поставя един особено важен въпрос – как държавният социализъм използва историческия материализъм. „Важността на тази теорема за марксистката идеология, особено в нейните най-нови съветски условия, произтича от предполагаемите последствия, отнасящи се до процеса на индустриализация съответно при капитализма и социализма” (Seton 1957: 157). Понеже първи сектор (производството на средства за производство) според Маркс изисква по-висок органичен строеж на капитала (което Seton смята за недоказуемо), то е логично при ускорена индустриализация да се залага на първи сектор, но капитализмът, както видяхме, има като първоначален приоритет производството на средства за потребление. В цялата книга ще наблюдаваме как и в какъв аспект развитието на

капиталистическите производствени отношения перменентно потвърждава марксистката „теорема“. Държавният социализъм, за да поправи *грешката* на капитализма, залага на първото подразделение и редуцира потреблението на стоки, без да отчита, че Маркс анализира развитието на капитализма – и това е един от многото аспекти на континуитет на държавния социализъм по отношение на капитализма, поредно свидетелство за антимарксисткия му характер – изграждането на високоиндустриализирана социалистическа държава с всички административни и репресивни атрибути като дългосрочна стратегия е абсолютна подмяна на концепцията за унищожаването на държавата и в казуса, засегнат от Seton, намираме още едно потвърждение.

Доколкото индустриализацията има пряко отношение към *transformation problem*, обстоятелството, че държавният социализъм се възползва от досегашния технологичен напредък на производствените отношения и осъществява континуитет, за да може да „започне процеса от противоположния край – на тежката промишленост“ (*ibidem*), има по-сериозни последствия, отколкото ги представя Seton, стига да можем да приемем, че марксисткият анализ може да се прилага и за социалистическите производствени отношения и конкретно към действията на държавата като съвкупен капиталист, който експлоатира своето население. Другият вариант е да приемем, че аналозиите с развитата капиталистическа икономика относно приоритета в производството на средства за производство, намаляването на променливия капитал и относителния дял на принадлежната стойност, а следователно и трайната тенденция на нормата на печалбата към понижаване, от една страна, и усиленото държавно инвестиране в ускорена модернизация, планираното свиване на потреблението и относително ниските доходи в обхванатия вече всички сфери на заетостта наемен труд, от друга, са ненаучни и изобщо не могат да служат за основание да се прилага марксистки анализ към обществените отношения при държавния социализъм – какъвто анализ не е и осъществяван в социалистическата социология и икономическа теория. Но ако схващаме първия вариант не като изброяване на аналогии, а като сериозна интерпретативна схема, вече можем да разпрострем анализа си и отвъд въпроси от типа, защо СССР купува машини от Запад, докато милиони селяни умират от глад в годините на насилствената колективизация, или защо плаща милиони рубли на крупните капиталистически фирми по време на Голямата депресия, докато съветският работник изхранва семейството си със 70-80 рубли. Можем да изследваме обстоятелството, че при социалистическата икономика няма формиране на цени.

Те не зависят от конкуренцията между предприятията, не съществуват като пазарни феномени. *Цените са фиксирани, следователно са предварителна даденост: проблем на трансформацията не съществува.* Цените не просто не зависят от трудовите стойности и не са тъждествени с тях, не просто не са директно обвързани с производствените отношения и процеси, а *нямат отношение към стойностите на стоките.* Така държавният социализъм разрешава Гордиевия възел на transformation problem – не защото социално-икономическото планиране анализира експлицитно този въпрос, а защото всяко обвързване на стойностите с цените е симптом на несигурност, законът на стойността функционира по доста общ начин, твърде приблизително, както казва Маркс, което при капиталистическото стопанство има добре известни причини далеч преди епохата на неолиберализма. Симулацията на социално-икономическа стабилност заедно с редукцията на потребителските потребности създава за ежедневно съзнание впечатление, че не съществува емпиричен икономически процес, а следователно и потенциален проблем, производителните сили са прекратили своето развитие и преходът към комунизъм е само на думи – което вече е истина: *обективно идеологизираното битие неутрализира официалната идеология за социалното развитие, успокоявайки обществото именно с внушаването на нейната измамност.* Ситостта и спокойствието са дадени независимо от опита и в този социалистически априоризъм идеологията за всемогъществото на Съветския съюз играе изключителна роля за масовото съзнание в останалите социалистически държави, които притежават това неотменно предимство пред самия СССР. Ето докъде довежда марксизма с привидното ликвидиране на transformation problem държавният социализъм – до премахване на трудовата теория за стойността! А теоретикът, който твърди, че ”величините на стойността са ирелевантни спрямо непосредственото определяне на нормата на печалбата и производствените цени”, е убеденият неорикардиец Ian Steedman (Steedman 1977: 66).

Steedman е един от авторите, които имат основна заслуга Пиеро Срафа да бъде сериозно употребен в кампанията против Марксовата теория за стойността. Срафа, който не споменава често името на Маркс, но употребява или коментира много от неговите термини и понякога видоизменя тезите му, следвайки неговата логика⁴, е удобен за целта по няколко причини, но сред най-важните е, че той предполага несъществуването на принадлезна стойност, наричайки я surplus. Той обяснява, че предпочита понятията „стойност” и „цена”, за да обясни условията на производството, пред „производствени разходи” (cost of production), защото цената на средствата за производство на базисните

⁴ Например когато анализира цената на продукт в даден отрасъл: Sraffa 1960: 14-15.

продукти (тези, които не са луксозни предмети) зависят от собствената му цена не по-малко, отколкото тя зависи от тях; както и защото „производствени разходи” и „капитал” се разглеждат като понятия, които могат да бъдат измерени, преди да са определени цените. Както виждаме, цените имат каузален приоритет пред останалите компоненти на анализа, включително пред стойността (Sraffa 1960: 8-9), а за труд, още по-малко тайно незаплатен, е немислимо да се говори, докато се оказва, че цените на стоките могат да бъдат изразени в количество труд, “чието заплащане можем да намерим от гледна точка на всяка стока, вземайки обратната величина на нейната цена” (Ibid.: 32-33). За такъв автор не съществува преобразуване на стойностите в цени, както и обратна трансформация на цените в стойности, за която говорят Seton, M. Morishima и Самуелсон: при Срафа цените се трансформират обратно в *труд*, превръщайки се ретроактивно в негова причина. Стойност на практика не съществува, съответно и необходимост от трудова теория за нея. Оказва се също така, че „нормата на печалбата като съотношение има значение, независимо от никаква цена, и напълно може да бъде „дадена”, преди цените да бъдат фиксирани. Тя е съответно податлива на детерминиране извън сферата на производството, в частност от лихвения процент. В следващите глави нормата на печалбите⁵ следователно ще бъде третирана като независима променлива” (Ibid.: 33). *Бившата* норма на печалбата, партикуларизирана до безкрайност, вече може да бъде независима от сферата на производството, защото (в случая) лихвеният процент се разглежда като независим от производството. Толкова примитивен подход може да се придобие в една икономическа теория само когато стойността напълно отпада като полезна категория. Steedman използва Срафа в битката с Маркс на базата на следния анализ.

На първо място, твърди той, големият проблем на Маркс не е неуспешната трансформация на *input prices* (цените на авансираните средства за производство)⁶, а изследователската неконсеквентност. Например Маркс използва понятието „норма на печалбата”, което е непознато на капиталистите и оттук нататък няма сила, която може да ги накара да си я разпределят (Steedman 1977: 29-30). Отново, както при Seton, се сблъскваме с пълно неразбиране с обективния характер на „разпределението” и няма как да не е така, защото Steedman, въпреки че поне употребява понятието „принадена стойност”, не схваща как се

⁵ Rate of profits, а не profit rate. И това е последователност: за автор като Срафа няма как да съществува обща/средна норма на печалбата.

⁶ Още тук се вижда, че Steedman има собствена идея за обратна трансформация, която разгръща на стр. 31-33.

осъществява нейното практическо реализиране. Маркс първо обявявал, че принадлежната стойност е норма на печалбата, а после казал, че не е норма на печалбата, когато цените се отклоняват от стойностите (ibid.: 31). Това в Трети том е обяснено съвсем ясно и за да бъде критикувано като теза, трябва преди това да бъде представено коректно. Маркс казва: „предполага се, че нормата на печалбата е количествено равна на принадлежната стойност” (Маркс 1985: 45) и това е напълно логично, защото средната норма на печалбата е отношението на печалбата към целия авансиран капитал във всички производствени сфери, или „изразената в проценти печалба в указаната сфера на производство със среден строеж, където следователно печалбата съвпада с принадлежната стойност” (Пак там: 164), принадлежната стойност, както вече видяхме, е единственият източник на печалба. И веднага следва изводът, че сумата на печалбата от всички производствени сфери трябва да е равна на сумата на принадлежната стойност, а сумата на цените на производството на целия обществен продукт – на сумата на неговата стойност (пак там). И едва сега се казва, че самата печалба съвпада с принадлежната стойност, но за капиталите със среден строеж, а средната печалба – със съвкупната маса на принадлежната стойност, но само в качеството ѝ на разпределена във всяка сфера на производството на маси от вложени в нея капитали пропорционално на техните големини (пак там: 165). Не трябва да се забравя, че според Маркс печалбата е същото, което и принадлежната стойност, но в превърнатата форма, защото създава илюзията, че изменението на стойността в производствения процес се случва с целия капитал и няма разделение на постоянен и променлив (Маркс 1985: 32-33). И понеже сборът от производствените цени е *par excellence* превърнатата форма, т.е. отново имаме количествено, но не и качествено съвпадение на двете суми (от стойности и цени), то сумата на принадлежната стойност и сумата на *средната* печалба (печалбата на средния обществен капитал) са равни количествено – и спрямо съвкупния продукт, и разпределени според големината на капиталите. Но докато този окончателен резултат не бъде постигнат, докато не бъде завършен съвкупният производствен процес и цялата принадлежна стойност – реализирана, няма нито печалба на съвкупната капиталистическа класа, нито норма на печалбата, а процес на отклонение на текущите пазарни цени от трудовите стойности и перманентна калкулация на разменни стойности и отделни капитали. Ето че Steedman не схваща коректно понятието „норма на печалбата” и резултатът е налице.

Това, че цените на авансираните средства за производство трябва да бъдат трансформирани, означавало, че „всички капиталисти трябва да вземат решения от гледна точка на цените, да купуват своите авансирани средства по цени в пари и да се стремят да увеличат максимално своята

парична норма на печалбата”⁷ (Steedman 1977: 31). Възниква въпросът защо вместо *input prices* не се употребява понятието на Маркс „производствени разходи” (на английски *cost-price*). Та нали Steedman малко по-нататък привежда като аргумент цитат от Маркс, с който показва, че класикът на теорията за стойността добре е съзнавал необходимостта от трансформация на *input prices*: „Производствената цена на стоката, която се отклонява по такъв начин от неговата стойност, влиза като елемент в производствените разходи на друга стока, така че в производствените разходи на стоката вече може да се съдържа отклонение от стойността на употребените за нея средства за производство, независимо от отклонението, която за самата тази стока се получава вследствие разликата между средната печалба и принадлежната стойност”⁸ (Маркс 1985: 197-198). Говорейки за „другата” стока, Маркс теоретично обосновава как стойността още в процеса на своето образуване съдържа в себе си необходимостта от собственото си отклонение. И това се случва чрез извършването на производствените ѝ разходи. Но защо съвременното конвенционално понятие *input prices* се оказва по-подходящо от *cost-price* на самия Маркс? Защото аспектът на обратна трансформация при Steedman, в която производствените разходи са изходното ниво за образуване на стойност, тълкува извършването на тези разходи като субективно: капиталистите „вземат решения”, имат определени намерения, изчисляват, докато при Маркс, както вече видяхме, имагинерните планове на капиталиста са разположени в условното пространство на създаването на стойността на стоката в производствения процес, а не в обективния процес на нейното реализиране, едва благодарение на който и именно в Трети, а не в Първи том на „Капиталът” Маркс може да направи обобщението, което Steedman цитира. Фундаменталната за анализа на производствените отношения условност при Маркс е средство за постигане на възможно най-ясно разбиране на действието на закона за стойността, преди да се заговори за отклоненията от него; това е предварително премислен подход, както личи от много места в Първи том, където се говори за интерпретативния модел в Трети, защото Първи е издаден след завършването на Трети и Steedman, за разлика от Бьом-Баверк, вероятно разбира всичко това, но представя тезите на Маркс изкривено и така трудовата теория за стойността се оказва ненужна.

А нужен на Steedman е Срафа. С негова помощ лесно се „доказват” предположенията, че „производствените условия и реалната заплата, получавана от работниците, и двете установени от гледна точка на

⁷ Steedman различава *money rate of profit* от *value rate of profit*.

⁸ Която разлика е само за конкретна стока.

физическите количества на стоките, са достатъчни да определят нормата на печалбата (и което не е толкова важно – всички производствени цени)”, „по този начин количествата труд, вложен в различните стоки, които сами могат да определят себе си, стига веднъж производствените условия да бъдат известни, не играят никаква съществена роля в определянето на нормата на печалбата (или производствените цени)”, „Марксовото решение на transformation problem е некоректно не само по отношение на производствените цени, но също, което е много по-важно, по отношение на нормата на печалбата. Нормата на печалбата в конкурентната капиталистическа икономика изобщо не е равна на $S (C+V)$, където S , C и V са съответно съвкупната принадлежна стойност, постоянният капитал и променливият капитал. В действителност, понеже нормата на печалбата и всички производствени цени могат да бъдат определени безотносително към каквато и да било величина на стойността, проблемът на преобразуването е псевдо-проблем, химера; тук няма никакъв проблем на отклоняващи се от принадлежната стойност печалби и производствени цени – от стойности, който да бъде решаван”, „социалното разпределение на работната сила може да бъде определено безотносително към всякаква величина на стойността” и т.н. (Steedman 1977: 14-15).

Говорейки за „правилните” и „последователни” „*алтернативни решения*” на Дмитриев, Борткевич, Срафа, Steedman набляга на причините, според които според него много марксистки теоретици се страхуват да ги приемат и предпочитат да бъдат верни на неправилното и непоследователно Марксово *решение*, което Steedman поставя в кавички. Според него един голям проблем за тези автори е, че ако признаят невъзможността сумата от производствените цени да бъде равна на сумата на стойностите, това ще породви теории, приписващи генезиса на печалбата на процеса на циркулация или приноса на капиталистите: не, категоричен е Steedman, тези решения не подкопават идеята, че принадлежната стойност е извор на експлоатацията, напротив – осигуряват ясно и просто средство да се докаже това (ibid.: 34-35). След всичко казано от Steedman това прозвучава действително като непоследователност. Остава да видим *средството*, за което той говори.

Steedman твърди, че според Маркс четирите величини на стойността – постоянният капитал, променливият капитал, принадлежната стойност и общата стойност на брутната продукция (да приемем, че w може и така да се нарече) – зависят както от съществуващите производствени условия, така и от разделението на *чистия продукт* в обществото между работниците и капиталистите (ibid.: 37). Тук най-после се появява понятието на физиократите, за което вече стана дума, и за което и Маркс говори, но единствено за да анализира теоретичните системи на Кене,

Рикардо и др. Срафа обаче поставя чистия продукт на видно място. Той действително *пред-полага*, че последният се разделя между заплатата и печалбата: според неговото изчисление 75% от националния доход се превръща в печалба и 25% – в заплата, следователно нормата на печалбата е 5% (Sraffa 1960: 21). Оттук нататък изобщо няма смисъл да се говори за принадлежна стойност. В схемата на Срафа няма незаплатен труд, „печалба” и „заплата” са дихотомични понятия и въз основа на това се изчислява нормата на печалбата. Затова и Steedman с лекота потвърждава гореизброените си предположения, не само първото, не чрез „ясното и просто средство”, защото преди да приложи това средство, той вече е предпоставил терминология, която няма нищо общо с марксизма, и чиято основателност да бъде приписвана на Маркс и изобщо да бъде прилагана към критика спрямо Маркс тепърва е трябвало да доказва. Извършвайки това *petitio principii*, Steedman рисува производствена схема, според която се получава *net output* (лека модификация на *net product* на Срафа, наблягаща на завършеността на производствения процес), при който понятието за (измервателна) единица (*unit*) придобива универсална употреба за целия процес.

Съгласно Steedman, който разделя имагинерната си икономика на три производствени отрасли, в желязната индустрия 56 трудови единици (56 000 трудочаса), работейки с 28 единици (тона) желязо, произвеждат 56 единици желязо. В златодобивната 16 трудови единици (16 000 часа), работейки с 16 единици желязо (16 000 тона), произвеждат 48 килограма. В производството на царевица 8 трудови единици (8000 часа), работейки с 12 единици (12 000 тона желязо), произвеждат 8 хиляди тона царевица. Постоянен капитал в схемата няма, отбелязва нейният автор, само труд и желязо като *input* (явно суровините според Steedman не са постоянен капитал, но според Маркс са). В цялата икономика са включени 80 трудови единици, използвани са 56 единици желязо, получени са съответно 56, 48 и 8 единици. Приемаме, че реалната заплата се състои от 5 единици царевица, докато капиталистите прибират другите 3 единици заедно с 48-те единици злато, което изчерпва *net output*, понеже 56-те единици желязо-*output* съвпадат с 56-те единици желязо-*input* за цялата икономика. (Тук има проблематични съждения, които пропускаме). Оказва се, че от целия този процес се извличат стойност и принадлежна стойност и по този повод желязото вече е наречено „средство за производство”, но изглежда продължава да не бъде постоянен капитал, а живият труд е *direct labour*. Затова *w* в първия отрасъл включва 56 директни трудочаса плюс труда, вложен в 28-те единици желязо, който е бил очевидно равен по производителност на *direct labour*, произвел също 28, и е изисквал същото обществено необходимо работно време. Следователно трудовата стойност *I-a* на единица желязо е $= 28.I-a + 56 = 56.I-a$, т.е. $=2$. Така намираме и

стойността на единица злато $48.I-g = 16$ (direct labour) $+32$ (labour embodied, $16.I-a) = 48$; и стойността на единица царевича $8.I-c = 8+12.I-a = 8+24 = 32$, $8.I-c = 32$, т.е. $I-c = 4$. По този начин Steedman „доказва”, че стойностите на стоките са вече определени от „physical data”, дадени в таблицата, и нямат нищо общо със заплатите, печалбите и цените (Ibid.: 38-40).

Изглежда, че „проблемът Борткевич” е решен. Премахнат е тежкият дефект на изчисленията на производствените разходи, които Маркс прави още в Първи том на „Капиталът” и input на стойностите неизбежно се оказва output на цени. Само че понятието „средство за производство” не може да заличи понятието „постоянен капитал”, като оставим настрана, че работниците със сигурност разполагат (и предишните, чийто „labour embodied” е употребен, са разполагали) и с други средства за производство, включително самите заобии. Както и понятието „работен час” не може да заличи понятието „работна сила”, което по необходимост в самия производствен процес става по-голямо от себе си, създавайки принадлежната стойност. „Стойността” на Steedman включва само т.нар. труд за изработване на средствата за производство и „директния труд”, както е назован тук. *И едното, и другото не е труд*. Това са превърнати форми на труда: в тях не е снето производството на принадлежната стойност, нито нейното присвояване. За понятието „реална заплата” като превърнатата форма на „променлив капитал” е безсмислено да говорим тук, защото самият автор твърди, че неговите physical data нямат общо с wages. Само че при Маркс $w = c + v + m$ (както той обозначава принадлежната стойност), защото именно v (променливият капитал) е съставен елемент на w , а не обществено необходимото работно време, което (казано диалектически) е елемент на стойността единствено $\epsilon\nu \delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\iota$ (във възможност), като тази възможност произвежда действителността на всичките три елемента. Physical data не стават social data при Steedman и това е неговият собствен transformation problem като „химера”. Но той се опитва да навакса, признавайки, че physical data не могат да произведат принадлежната стойност и обявява, че стойността на работната сила зависи от големините на стойностите, придобити от работниците: щом са получили еквивалента на 5 единици царевича, умножаваме го по стойността на техния отрасъл и получаваме стойността на работната сила v : запазено е означаващото на променливия капитал, но означаемото е неузнаваемо, тъй като „стойността” на отрасъла не включва променливия капитал. А стойността на работната сила в завършения производствен процес не може да бъде равна на произведение на physical data и real wage, защото в нея вече трябва да се съдържа произведената принадлежната стойност. Докато за Steedman последната се съдържа в произведените 80 единици „labour”, който обаче, както вече видяхме, по определение не съдържа Марксовото

понятие „труд”, следователно и принадлежна стойност. Няма как да съставим уравнение S („цялата принадлежна стойност”) = $80 - V = 80 - 20 = 60$ (Steedman 1977: 41), защото тази „цяла принадлежна стойност” си остава съставена от елемент на *physical data* – labour, от който е изваден еквивалентът на *real wage*⁹. S на Steedman се оказва превърната форма на принадлежната стойност, професорът от Манчестър се опитва да убеди марксистката аудитория, че става въпрос за категория, която изобщо не е мистифицирана от производствения процес и не само може „ясно и просто” да бъде открита благодарение на официалната икономическа информация като даденост, но и съответната формула е дадена още преди началото на конкретния производствен процес и се чакат само някои *physical data*, но се знае точно кои и в какво съотношение, защото няма данни да не е изпълнена договорената предварително *real wage*.

Оттук нататък не е учудващо, че Steedman „успява” да осъществи положителна печалба при отрицателна “принадена стойност” и положителна цена на стоката при отрицателна “стойност” в случая с *joint-production* (взаимно обвързаното производство на две и повече стоки; Steedman 1977: 150-162). За автор, който с такава лекота жонглира със съдържанието на понятията, няма категориално непостижими цели. Steedman представляваше интерес за нас до момента, в който стана окончателно ясно как е трансформирал не само *transformation problem*, но и всички марксистки понятия. Но той има право, че хипотетичната невъзможност на преобразуването предизвикваше и продължава да предизвиква големи опасения в марксистките среди. Не обаче за всеки автор това бе валидно.

Още през 1988 г. Александър Чепуренко обявява, че изравняването на сумата на стойностите с тази на цените изглежда невъзможно: „... и в съвременната марксистко-ленинска литература, която се опира на мощния инструментариум на приложната математика, засега няма коректно в политико-икономическо и математическо отношение решение, при което едновременно биха били изпълнени *и двете* изисквания. Нещо повече: достигайки, както и редица съветски икономисти, въз основа на математическо изчисление на трансформацията на стойностите в производствени цени до извода за равенство на сумарната печалба със сумарната принадлежна стойност, изследователят от ГДР Манфред Хике например констатира, че равенството на сумата на производствените цени със сумата на всички стойности на практика се достига само при съвършено нереалното условие, че строежът на капитала във всички отрасли е... еднакъв! С други думи, получава се, че сумата на

⁹ Случайно или не, може би по инерция, „принадената стойност” се оказва $\frac{3}{4}$, съвсем като печалбата в примера на Срафа.

производствените цени, като правило, не е равна на сумарната стойност на стоковата маса, тя е или повече, или по-малко от другата” (Чепуренко 1988: 66-67). Той обаче допълва, че тук се подлага под съмнение единствено количествената страна на въпроса, а що се отнася до качествено измерение, е ясно, че трудовата теория на стойността е единствено възможната база на функциониране на капиталистическата икономика и тук Чепуренко се позовава на емпиричната проверка, която доказва, че източникът на новосъздадената стойност е трудът (Пак там: 68). По всяка вероятност Хике, когато говори за еднакъв строеж на капитала, не е имал предвид средния строеж за всички отрасли, а абсолютното съвпадение на всички отделни средни капитали. Не е ясно също така с какви данни са могли да разполагат неуспяващите да намерят „коректно в политико-икономическо и математическо отношение решение” съветски икономисти, анализирайки производствени процеси в капиталистическите страни през 80-те или дори 70-те години на ХХ в., когато понятието „национална икономика” вече имаше достатъчно условен характер и също така политическата конюнктура предопределяше съществуването на доста икономически тайни между иапиталситическите и т.нар. социалистически страни. По-важна тук е тезата на Чепуренко за качествените характеристики на проблема.

Тезата за количествено тъждество между цени и стойности в „Капиталът” никъде не е подкрепена със статистически данни, каквито Маркс изобилно предлага в Първи том и с една невероятно странна наивност употребява в качеството на собствени понятия и точни данни непроменените термини и сведения в цифри от докладите на високоуважаваните от него английски фабрични инспектори. Тук обаче очевидно става въпрос за концептуална постановка, произтичаща от идеите за обективната необходимост на експлоатацията на наемния труд, за генезиса на принадлежната стойност от производствения процес и най-вече за безсмъртието ѝ. Според Маркс принадлежната стойност не може да изчезне, защото процесът на циркулация е единствено превърната форма на преразпределение на стойност. Идеята за изчислимото равенство между сумата на стойностите и тази на цените е принципно положение, което следва от цялостния анализ на производствените отношения. Неговата емпирична не/доказуемост е обстоятелство от вторичен характер. Естествено това не означава, че тази концепция няма отношение към практиката – напротив, тя изцяло е свързана с нея. Но теоретичното ѝ значение е от същия тип, както и на някои други големи философски теории. Това, че в епистемологичната схема на Кант познанието се разделя на априорно и апостериорно, не изключва дискусиите относно това, дали определено, конкретно знание по конкретни въпроси е априорно и апостериорно. Или относно това, какво значи познанието да прехожда

всеки възможен опит, а същевременно да го откриваме в резултат на опита. Или относно границите на априорността изобщо, които Хусерл разширява неимоверно. По същия начин може да се дискутира дали в конкретни обстоятелства трябва да дефинираме данните от изчисленията като цена или като стойност, какви граници изобщо можем да поставим между двете категории в количествено или качествено отношение, не извършваме ли необоснован или нерегистриран преход от едната в другата и т.н., но тезата, че превърнатата форма на производствените цени не успява да унищожи същността на стойността, остава, както и теоретичната ѝ обосновка. Концепцията за преобразуването на стойностите в цени може да работи като успешна интерпретативна схема на всеки политикономически анализ. Неслучайно и критиките, разглеждани дотук, разчитат толкова много на линейната алгебра и толкова малко на емпиричен материал. Те се опитват да оборят Маркс на принципно равнище, защото са доловили измерението на опасността, която неговата политическа икономия представлява за света, който те защитават. Ккато казва Meghnad Desai: „Ключовият въпрос в сърцето на transformation problem е не толкова този за отклоняването на цените от стойностите, а достигането до задоволителна теория за печалбите като произтичащи от принадлежната стойност” (Desai 1988: 295).

Затова и Desai е авторът, който предлага вероятно най-обезпокоителната за самите марксисти критика по повод transformation problem. Той се опитва да представи (отново по математически път) невъзможността за отклонение при цени, пропорционални на стойностите, като фатална за трудовата теория за стойността изобщо. В действителност пропорционалност между цени и стойност е изключена по дефиниция, има само тъждество при техните суми. Но Desai твърди, че Маркс пише, *като че ли* не разбира това: „Фундаменталната грешка на Маркс е, че се опитва да разглежда value relations, като че ли те са наблюдаеми и директно измерими. Пропастта между value relations и price relations е това, което прави value relations да не бъдат директно наблюдаеми в режима на стоково производство. (...) Категориите на стойността се разглеждат така, сякаш индивидуалният капиталист и индивидуалният работник могат директно да възприемат отношенията на експлоатация”. След това Desai напомня добре известните тези на Маркс, че в своята работа капиталистът не отчита стойността на постоянния и променлив капитал и вижда само материалните разходи и фонда на работната заплата, а стойностите и разходите са идентични само ако цените са пропорционални на стойностите (т.е. ако стоките се продават според тяхната стойност). И понеже капиталистът не може да прибави нормата на печалбата в стойност към своята капитализирана сума на стойността, той се стреми да увеличи

нормата на печалбата в пари¹⁰, паричния капитал. Тук според Desai самият Маркс забравя концепцията си от Първи том и Глава I на Трети том на „Капиталът“ за стоковия фетишизъм (Desai 1974: 47-48). Впрочем именно в Първи том категориите на стойността се разглеждат така, сякаш индивидуалният капиталист (на моменти и индивидуалният работник) могат директно да възприемат отношенията на експлоатация, и тази условност е изразното средство на Маркс да представи тяхното *истинно съзнание*, такова, каквото капиталистът и работникът биха имали, ако бяха в състояние да разбират действителното положение на нещата, както би казал Лукач. В случая действителността принадлежи единствено на съвкупността: и капиталистът, и работникът се разглеждат единствено като съвкупни, дори когато се представят условно като индивидуалности. Именно в това се изразява класовият анализ: той неслучайно е част от методологията именно на Маркс, който има специфичен холистичен подход към социалните отношения. Единствено класите, а не индивидите влизат в производствени отношения, независимо от индивидуалното договаряне и употреба на работната сила, защото особеното се проявява в причастността си към общото; единствено в сумата от всички стокови стойности се реализира принадлежната стойност; единствено в съвкупната циркулация се схваща нейната неспособност да произведе стойност. Когато тази условност не се схваща или се анализира некоректно, това наистина би било фатално дори за автора на „Капиталът“. Но да пише, *като че ли* не разбира това, *като че ли* отношенията между стойностите са наблюдаеми – това е привилегированата позиция на Маркс като теоретик на производствения процес, тази липсваща в реалността гледна точка на *истинното съзнание*, всъщност ретроактивната гледна точка на анализатора, който вече е изследвал целия процес, изградил е съответните категории и след това го възстановява съобразно неговата цялостност. И исторически, и логически Първи том следхожда Трети и яснотата върху „стоковият фетишизъм“ обуславя transformation problem.

¹⁰ Много е трудно да бъдат преведени термините на Desai, поради което оставям в оригинал value relations и price relations. Desai, както и Steedman, разделя value rate of profit от money rate of profit, което е извънредно некоректно спрямо Маркс, но Encyclopedia of Political Economy: A-K, издадена от Phillip Anthony O'Нара през 1999 г., го приписва на самия него: той твърди, че value rate of profit е притокът на принадлежната стойност, разделен на постоянен и променлив капитал, което е абсурдно, защото нормата на печалбата е превърнатата форма и не познава това разделение. Същевременно едва ли съществува алтернативно тълкуване на това понятие и е непонятно защо именно Desai, който е толкова внимателен на тази тема, очевидно смята value rate of profit за „правилното“ понятие, а money rate of profit – за „превърнатото“.

Противоречията на схемата на разширеното възпроизводство и бъдещето на капитализма

Роза Люксембург изгражда своята марксистка теория въз основа на отделни противоречиви според нея моменти от философията на Маркс, които тя критикува посредством тези на самия Маркс. В това изследване Роза Люксембург е автор от особено значение. Тук ще засегнем най-вече част от нейния анализ на схемата на разширеното възпроизводство.

Във втори том на „Капиталът” Маркс представя подробно разширеното възпроизводство, изгражда и анализира схема на натрупването на капитала при капиталистите от подразделение 1 (производство на средства за производство) и тези от подразделение 2 (производство на средства за потребление), при която двете подразделения взаимодействат и обменят капитали (Маркс 1984: 514-534). Критиката на Роза Люксембург се състои в това, че в схемата няма място за потреблението на принадлежния продукт. Ако капиталистическото производство само го консумира, то на натрупването на капитала не може да бъдат поставени граници (Люксембург 1934: 228-229) и капитализмът никога не може да бъде неутрализиран. В условията, състоящи се от капиталисти и работници, принадлежният продукт не се консумира и производството се разширява заради самото себе си. Но и в действителния, показва Люксембург, е така според Маркс: там има доста по-широк кръг потребители, но все притежатели на „вторичен доход”, произведен от печалба или работна заплата, т.е. близки до господстващата капиталистическа класа (Пак там: 231).

Люксембург се спира на втория пример от схемата на Маркс.

Първа година на производство

I. $5\ 000\ c + 1\ 000\ v + 1\ 000\ m = 7\ 000$ средства за производство.

II. $1\ 430\ c + 285\ v + 285\ m = 2\ 000$ средства за потребление.

Общо 9 000.

Втора година

I. $5\ 417\ c + 1\ 083\ v + 1\ 083\ m = 7\ 583$ средства за производство.

II. $1\ 583\ c + 316\ v + 316\ m = 2\ 215$ средства за потребление.

Общо 9 798.

Трета година

I. $5\ 869\ c + 1\ 173\ v + 1\ 173\ m = 8\ 215$ средства за производство.

II. $1\ 715\ c + 342\ v + 342\ m = 2\ 399$ средства за потребление.

Общо 10 614.

Четвърта година

I. $6\ 358\ c + 1\ 271\ v + 1\ 271\ m = 8\ 900$ средства за производство.

II. $1\ 858\ c + 371\ v + 371\ m = 2\ 600$ средства за потребление.

Общо 11 500. (Люксембург 1934: 231-232)¹¹.

Люксембург отбелязва, че съгласно схемата натрупването продължава непрекъснато, всяка година половината принадлезна стойност се потребява от капиталистите, а другата половина се капитализира. Съхранява се органичният строеж на капитала, „техническата база”, нормата на експлоатация. Всичко е прекалено равномерно, а „постоянният капитал би трябвало да нараства и в двете подразделения не само абсолютно, но и относително”. Капитализираната част от принадлезната стойност незабавно се появява във вид на допълнителни средства за производство и средства за съществуване на работниците; и едното, и другото служат за все по-голямо разширяване на производството, което според Люксембург не е ясно за кого се прави. Ако приемем, че капиталистите като такива се стремят не към потребление, а към натрупване, значи средствата за потребление се увеличават не заради тях. Потреблението на работниците пък е следствие от, а не причина и предпоставка за капиталистическото натрупване; те и не могат да потребят повече от променливия капитал, защото не разполагат с други средства. Излиза, че производството се разширява заради собственото си разширение, а не заради натрупване на капитал (Пак там: 232-233). Но ако приемем, че принадлезната стойност и постоянният капитал нарастват поради все по-високата производителност на труда, а относителният дял на променливия капитал намалява (а не както е в схемата на Маркс – твърдо 1:5), което би трябвало да предизвика трайна

¹¹ Някои цифри са променени при Люксембург, а данни за четвъртата година при Маркс липсват (Маркс 1984: 523-524, 527-529).. Роза Люксембург представя схемата в силно опростен, но коректен по същество вариант, който предпочитам тук за улеснение, тъй като важна е критиката, а не преразказването на Маркс.

тенденция на нормата на печалбата към понижение, според новите изчисления на Люксембург се оказва, че настъпва прогресивен дефицит на средствата за производство. Но този дефицит може да бъде донякъде привиден, защото тези средства поевтиняват и може да се приеме, че масата на средства за производство започва да бъде достатъчна, за да продължава натрупването, независимо от абсолютния дефицит на тяхната стойност. Това задържа падането на нормата на печалбата, прави това явление просто тенденция и дори напълно я спира. Факт е, че в Трети том самият Маркс описва процеса на задържане и го обяснява по същия начин, както и Люксембург. Но тук тя посочва огромно количество неконсумирани средства за потребление, защото при поевтиняването на средствата за производство капиталистите вече могат едновременно да ограничават потреблението си и въпреки това то да им бъде достатъчно. да натрупват въпреки дефицита. Ако допуснем, че дефицитът в подразделение 1 се покрива от съответстващото пренасяне на част от консумираната принадлежна стойност от подразделение 1 върху постоянния капитал във вид на средства за производство, и то все по-голяма част с всяка следваща година, то подразделение 2 ще натрупва все повече непродана средства за потребление (Пак там: 234-236). А цялата маса от стоки трябва непрекъснато да се продава, и поради самия характер на капиталистическото производство пазарът трябва да се разширява непрекъснато. Работниците и капиталистите могат да реализират единствено променливия капитал, използваната част от постоянния и консумираната част от принадлежната стойност, но не и тази част, която подлежи на капитализация. Реализацията на принадлежната стойност с цел натрупване в общество, състоящо се от работници и капиталисти, е неразрешима задача и това трябва да направят слоеве или общества, които сами не произвеждат *капиталистически* (Пак там: 240, 243-246).

Подобна интерпретация дава ключ към фундаменталния проблем на Маркс в теорията за принадлежната стойност. Когато Маркс описва процеса на натрупване, той на моменти прави много точни коментари за движението на световния капитал, както и исторически наблюдения. Но като цяло той рисува картината на условно общество, състоящо се от работници и капиталисти, и една конкретна страна – Англия, за която Маркс изнася огромен документален материал, представяйки я същевременно като напълно условна страна. Защото този материал е подчинен на конструирането на една картина, в която тази страна е екстраполирана до целия свят. Тъй като условното общество е абсолютизирано, капиталистическите обществени отношения в него господстват изцяло. В действителност по времето на Маркс, а и близо половин век след излизането на Първи том (1867), когато се появява „Натрупването на капитала” на Роза Люксембург (1913), капитализмът

владее относително малка част от световното пространство, но изключителният интензитет на експанзията му, наричан от мнозина автори, не само марксисти, *империализъм*, приблизително съвпада с периода между излизането от печат на двете книги и след година достига своя пик с избухването на Първата световна война. За Роза Люксембург е вече добре познат този процес, в който агресивният капитализъм убива, заграбва, експлоатира страните, за които той е все още непознат, използвайки не само докапиталистически, а и буквално робовладелски форми на експлоатация, и не само произвежда, но и реализира там своя излишък на средства за потребление, както и средства за производство, на тогавашния етап най-вече суровини.

Но според концептуалното обяснение на Люксембург изключително важен елемент в този процес е не само империалистическата политика, а и експанзията спрямо слоеве и райони в самата капиталистическа държава. Механизмът на реализиране на принадлежната стойност спрямо тях е не различен. Нещо повече, ускорената модернизация и урбанизация като лице на капиталистическата експанзия разоряват дребните и средни собственици в селата и ги превръщат в пролетарии – както Роза Люксембург отбелязва, този процес резонно отсъства в условната Англия на Маркс: „Постоянната пролетаризация на средните слоеве на града и селото, упадък на селското стопанство и дребната занаятчийска промишленост; той изглежда не отчита постоянния преход на работна сила от некапиталистически условия към капиталистически като продукт не на капиталистическото, а на докапиталистически способности за производство като продукт на тяхното крушение и разложение“; но експанзията на капитала се нуждае от завладяване на нови и нови територии по света, където работната сила за съжаление е „в здравите окови на докапиталистически обществени отношения“ и капитализмът първо трябва да я „освободи“, за да я присвои (Пак там: 254-255). Тук могат да бъдат отправени и забележки към критиката на Люксембург, че самият Маркс добре е осъзнавал тази условност и прословутата схема на разширеното възпроизводство има предназначението именно на схема: ако приемем, че обществото се състои от работници и капиталисти, няма как да говорим за реализацията на принадлежната стойност в емпиричен аспект. Защо Люксембург непрекъснато пита кой е субектът на потребление, след като Маркс не се интересува от този въпрос? С което Роза Люксембург със сигурност би се съгласила напълно: тя неслучайно атакува Маркс с негови собствени аргументи и критикува яростно Туган-Барановски за това, че според него въпросната схема отразява действителните възгледи на Маркс. Но е факт, че и в Трети том на „Капиталът“, и в „Икономическите ръкописи“, където някои от нивата на Марксовата условност отпадат, отсъства този цялостен анализ на капиталистическите обществени

отношения, който виждаме в „Натрупването на капитала” на Роза Люксембург и който започва от това, че те функционират и оцеляват именно доколкото снемат в себе си некапиталистическите, което и обосновава революционната теза на Люксембург, че когато капитализмът действително обсеби целия свят, няма да е в състояние да се захранва и ще загине. Дали това е действително така, ще бъде обект на анализ в следващите глави.

С такива очи трябва да гледаме Маркс, за да можем да го използваме като интерпретативна база за процесите на капиталистическо натрупване, които предстои да бъдат разгледани в следващите глави. Нито за миг не бива да се забравя, че според Маркс натрупването не трябва да се разглежда в никакъв случай като „мит”, ситуиран извън времето, в една сякаш аисторична епоха, захранила хрисимия и процъфтяващ „развит капитализъм”: „Първоначалното натрупване играе в политическата икономия приблизително същата роля, каквато играе грехопадението в теологията: Адам вкухва от ябълката и заедно с това в човешкия род влиза грехът. Обясняват натрупването, разказвайки за него като за исторически анекдот, случил се в древни времена. От незапомнени времена съществуват, от една страна, трудолюбиви и най-вечер пестеливи разумни избраници и, от друга страна, лениви дрипльовци, пропиляващи това, което са имали, та и нещо повече. Наистина теологическата легенда за грехопадението ни разказва, че човек е бил осъден да яде хляба си с пот на лицето; историята на икономическото грехопадение разказва, че са могли да се появят хора, които изобщо не са се нуждаели от това. Но все едно. Така се случило, че първите натрупали богатство, а у вторите нищо не останало, освен собствената им кожа“ (Маркс 1983: 662). Днес това е разпространена теза, включително и при редица леви автори: капитализмът е имал нужда да измине дълъг път, да тръгне от насилие и грабеж (както не би казал Тома Пикети), но това е била цената на успешната модернизация, икономическия ръст, високия стандарт на живот; първоначалното натрупване неизбежно е нечист, кървав процес, но той е в миналото. В България и на всекидневно равнище откриваме тази интерпретация в поведението на държавните ведомства и идеологическите апарати: престъпният бизнес вече се е легализирал и е полезен за националната икономика; можем само да си представяме колко тържествено ще звучи тази легенда след сто или двеста години. Натрупването на капитала е исторически процес, а не историческа епоха: той се случва перманентно и навсякъде, като същността на механизмите, посредством които се

осъществява, не се променя. Действително Маркс говори за ”главни моменти” на натрупването: „Откриването на златните и сребърните находища в Америка, изкореняването, поробването и погребването на туземното население в рудниците, първите стъпки по завоюването и разграбването на Източна Индия, превръщането на Африка в резерват за лов на чернокожи – такава бе утринната заря на капиталистическото натрупване. Тези идилични процеси са главните моменти на капиталистическото натрупване. Следва ги търговската война на европейските нации, за чиято арена служи цялото земно кълбо. (...) и сега още продължава като „опиумна“ война против Китай и така нататък.“ (Маркс 1983: 694-695). Но всъщност тези „главни моменти” са повтарящи се сценарии, по които можем да разпознаваме повтарящия се феномен. Капиталистическите, докапиталистическите и посткапиталистическите форми на експлоатация съществуват в едно синхронно време.

„МАРКСИСТКАТА” СЪДБА НА

„DIE AKKUMULATION DES KAPITALS”

„Натрупването на капитала” (*Die Akkumulation des Kapitals*”, 1913) вече в продължение на повече от век пребивава по особен начин в марксистките изследвания. След писмото на Ленин до Каменев от април 1913 г.: „*Наврала жестоко!*” негативното отношение към книгата сред теоретичите-болшевики веднага става норма на поведение, въпреки че партийният лидер не успява да изпълни намерението си „да пиша за Роза в „Просвещение”¹² за четвърти брой” и в оставащите 10 години от живота си така и не издава свое изследване и дори отзив за книгата на Люксембург. По-късно в СССР се отделя извънредно внимание на „Накопление капитала”, насочено към разобличаването на тезите като *субективно революционни, но обективно немарксистки*. Показателно за активността на атаките срещу „сгрешилата” „велика и пламенна революционерка” (Бухарин) е, че през 1934 г. се появява вече пето издание на руски език с разгромяващ предговор от В. Мотилъов, на следващата година Л. Леонтиев пише за Люксембург в учебника си по политикономия, а преди тях критикуват „Накопление капитала” преводачът на книгата Ш. Двойлацки и изявеният теоретик на марксизма Николай Бухарин, който през 1925 г. издава „Империализм и накопление капитала”, посветена на „другарска критика” към „Накопление капитала”.

Тази изпъстрена с евтини софизми критика, впрочем станала причина иначе относително талантливият марксист Paul Sweezy да преразкаже накратко Роза Люксембург през Бухарин, съм разгледал в статия в сп. „Ново време” от март 2014 г. Въпреки че хвърля доста усилия в анализа на капиталистическото производство, нейната цел е прозрачна: да обвини Роза

¹² Писмото е отпреди 29 март 1913 г. и е публикувано в: Ленин, В. И. 1970. *Полное собрание сочинений, т. 48. Издательство политической литературы, Москва*: 173. Ленин реагира изключително бързо, но предвид гигантската му заетост и навика му да ползва много книги, брошури и вестници едновременно бихме могли да се запитаме дали е успял да прочете внимателно цялата книга, излязла в началото на същата година, и дали именно това не става причина впоследствие да се откаже от по-нататъшна полемика след тази очевидно емоционална реакция. „Просвещение”, легално издание на болшевиките в Руската империя, спира да излиза през 1914 г., но със сигурност не това се оказва фатално за плановете на Ленин, който още преди героичната гибел на Роза Люксембург през 1919 г. традиционно посреща критиките ѝ към него и Съветите с подчертано уважение.

Люксембург в „икономически детерминизъм” (Бухарин 1925: 142) и отказ от революционна борба в контекста на идеята за свързването на пролетарската революция с войните на колониалните народи и селските бунтове (пак там: 151) след краха на кампанията за светкавична Световна революция. А Люксембург счита, че „капитализмът става икономически невъзможен” (пак там: 141) и подменя експлоатацията с „реализация” (на принадлежната стойност: явно според Бухарин тук става дума за превърнатата форма. Пак там: 142). И щом капитализмът никога не може да бъде осъществен в чист вид, той следователно не може да се развие до революционната точка, в която социалните антагонизми достигат своя връх. „Ако теорията на Р. Люксембург бе поне малко от малко правилна, то работата на революцията наистина би била много зле” (пак там: 143). Подобна е и атаката на Леонтиев: „Люксембург извежда неизбежността на краха не от вътрешните противоречия на капитализма, достигащи крайното си изостряне в епохата на империализма, а от сблъсъка на капитализма с външната среда, от невъзможността за реализация на принадлежната стойност в пределите на така наречения „чист капитализъм” (...) Оставайки на полуменшевишки позиции, Роза Люксембург не успя да се издигне до ленинското разбиране за империализъм (...) Теорията на автоматичния крах на капитализма, произтичаща от погрешната теория на възпроизводството на Р. Люксембург, охотно използвана от "левите" социалдемократи, стремящи се с помощта на уж революционни фрази да удържат работническите маси от революционни действия, всъщност разоръжават работническата класа, разпространявайки пасивни настроения и фатализъм, задушавайки неговата воля за ожесточена борба” (Леонтиев 1935; 341-342).

Но съветските теоретици така и оставят незасегнат любопитния сюжет, разгърнал се после и даващ особена интересна перспектива за анализ на теорията на капиталистическо натрупване на Люксембург. „През 1936 г. СССР се сдобива с нова конституция, един от авторите на която е Бухарин. В нея е обявено, че социализмът в страната е победил въпреки развитието на останалия капиталистически свят. След 12-годишна борба Сталин успява да наложи тезата си за построяване на „социализъм в една страна”. С това теорията на световната революция и по-конкретно теорията на перманентната революция на Парвус, по това време вече преминал в другия лагер и наследен от най-непримирия враг на сталинизма Троцки, бива „оборена” просто и ясно: капитализмът е много силен и ще продължи

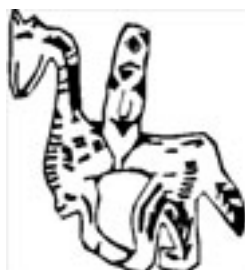
да съществува, но това няма да е *съветски* проблем. Като твърди, че в СССР има различни класи – работници, селяни, интелигенция, инженерно-технически работници и държавни служители, – но отсъства класов антагонизъм и следователно е сложен край на класовата борба, новата Конституция всъщност обявява, че държавата вече не служи за класово потисничество и държавният социализъм престава да бъде преходен период към комунистическото общество, еквивалент на „пролетарска държава” или на *диктатура на пролетариата*, както го схваща Балибар (Balibar 1976: 51), а се трансформира в трайна и изцяло некапиталистическа тоталност. От този момент съгласно интерпретативната схема на Р. Люксембург СССР е необратимо включен в „некапиталистическото” пространство, сред „некапиталистическите слоеве и страни”, приемащ съседството на капиталистическия обществен строй, но в качеството си на единствената държава, където напълно отсъстват капиталистически производствени отношения. Следователно по Роза Люксембург съветската страна би трябвало да е обект на империалистическа експлоатация от страна на капитализма – оказва се, че капитализмът продължава да съществува с помощта на Съветския съюз!” (Ганов 2014: 70-71).

Какво би следвало от всичко това? Че щом Съветският съюз бъде погълнат от капитализма, една изключително полезна за развитието на капитализма форма на обществени отношения ще бъде унищожена и ако тази логика бъде изведена докрай, всеки истински последовател на Роза Люксембург би следвало да се бори за по-бързото ликвидиране на съветската държава. Ето как ”Натрупването на капитала” се оказва извънредно опасна книга в перспектива, но това е сталинската перспектива. Тази изведена докрай логика е логиката, която чете Роза Люксембург през философията на съветската конституция. В действителност не е особено вероятно авторката на „Натрупването на капитала” да бе признала социалните и производствени отношения в СССР през 1936 г. за некапиталистически, доколкото държавата, натрупваща като истински съвкупен капиталист, експлоатира труда на своите граждани в името на каузи, които очевидно му противостоят. Милиони хора и добитък умират от глад в буквалния смисъл на думата по време на насилствената колективизация, а държавата изнася зърно, за да внася машини. Индустриализацията навакса неосъщественото преди революцията капиталистическо развитие на Русия и философията на натрупването на колкото може повече средства за производство много наподобява

философията на капиталистическото натрупване, понеже поради специфичната изостаналост на Русия и „немарксистката победа” на социалистическата революция в една неразвита страна самата идея за индустриализация бива фетишизирана от съветския режим. Както признава и Бухарин, селяните видимо преобладават в целия свят през 20-те години, преобладават и в Русия, следователно колективизацията е унищожване на некапиталистически прозиводствени отношения и от гледна точка на сталинския прочит на Люксембург захранва капитализма. Това се доказва и на практика: отлични американски специалисти в годините на Голямата депресия работят в СССР срещу немислимо в родината им заплащане, „Форд” построява в Украйна най-големия тракторен завод в Европа, Третият Райх получава от своя съюзник безценни суровини буквално до нощта на 22 юни 1941 г. Във всеки случай този хипотетичен прочит на социализма през и поради Люксембург и подобни адекватни анализи на ”Натрупването на капитала”, които не биха признали сталинското премахване на частната собственост за премахване на капитализма, са прекалено голям проблем и дори разстрелът на Бухарин не се превръща в реабилитация на Роза Люксембург. Такава действително настъпва за „пламенната революционерка”, но на Запад в лицето на Фреан Бродел, последван от Андре Гундер Франк, Самир Амин, Имануил Уолърстейн и др. В контекста на теорията си за „свят-икономика (*économie-monde*)” Бродел отбелязва, че капитализмът не може да съществува, без да експлоатира други начини на производство: „Социалните способности на експлоатация могат да съществуваат рамо до рамо и всъщност да се допълват един друг (...) Матрицата на света-икономика и социалната картина, която тя разкрива, установява, че могат да съществуваат няколко „начина на производство”, от робовладелството до капитализма, че последният не може да съществува по друг начин, освен в обкръжението на другите и дори в техен ущърб. Роза Люксембург бе права. (...) Капитализмът въвежда най-вече йерархия и поставя себе си на върха ѝ, без значение дали тя е създадена от него или не. Там, където само се намесва със закъснение, той просто изисква път сред чуждата, но влязла в тайно споразумение с него социална йерархия, която продължава и облекчава действията му. Полският магнат, заинтересован от гданския пазар, (...) ямайският плантатор, свързан с лондонските търговци – и ето, връзката е установена, течението препраща нататък. Такива „входни пунктове” са почти очевидно неделима част от капитализма.” (Braudel 1979: 64-65). Днес

световната доминация на постиндустриалния капитализъм се осъществява с решаващата помощ на индустриални и доиндустриални способности на производство, които задълбочават тяхната неразвитост, а не обратното. По този начин капиталистическата свят-система (по Бродел-Уолърстейн) сякаш се измъква от „капана Люксембург“: тя едновременно владее света и не го изчерпва, охранвайки се от своето Друго, но охранвайки го в битието му на Друго самата тя. Може да се предполага, че Роза Люксембург не е предвидила как линейното самоунищожение на капитализма ще се окаже диалектическо себеутвърждаване на една *la longue dureé*.

Но тя със сигурност не твърди, че трябва да се разчита на капитализма, за да се самоубие по необходимост. От всички политически съчинения на Роза Люксембург се вижда, че икономическият детерминизъм ѝ е изключително чужд. В „Масовата стачка, партията и профсъюзите“ тя говори за силата на революционна „*спонтанност*“ на политически неорганизирания пролетариат в икономически изостанала Русия (Luxemburg 2014; 86-88, 91, 96-97, 100-101); в „Социална реформа или революция“, където дискутира безкомпромисно с Бернщайн, пише, че революцията не бива да се чака, докато настъпи подходящият исторически момент и пролетарската зрялост, напротив, самите неуспешни опити за бунт създават зрелостта (Люксембург 1959: 77; Luxemburg 2014: 87-88). За момент оставяме настрана изключителния личен пример на Люксембург, която се противопоставя на въстанието през 1919 г., но след неговото избухване го подкрепя и заплаща с живота си. Строго философски погледнато, обективната обреченост на капитализма според Люксембург е уместно да бъде разглеждана като външната страна на *неизбежната революция*, до която той ще доведе развитието на производителните сили, но за да се осъществи това, пролетариатът по необходимост трябва субективно да изживее своята революционна функция.

SWEATSHOPS-КАПИТАЛИЗМЪТ

Доколкото съвременният капитализъм разчита изключително на sweatshops, можем да установим колко продължава да бъде вярно това, което споменахме в първа глава: и на днешната фаза на развитието си капиталистическите производствени отношения започват с текстилната промишленост. „Започват” не в смисъл, че с това стартира производството на най-ниското равнище в предприемаческата йерархия; напротив, в определен смисъл това „започване” съпровожда само високите производствени етажи. Големият бизнес със всевъзможни фини продукти – произведени от най-неквалифицирани, непълнолетни, необразовани, изключително нископлатени, сексуално изтезавани, подлагани на най-свирепа експлоатация при много опасни за здравето и живота им условия, при която понякога загиват стотици и дори над хиляда от тях, момичета (в огромната си част), създаващи стоки, които никога не биха могли да потребяват, – този процъфтяващ бизнес не би могъл да натрупва своите милиарди без хиляди и хиляди манифактурни цехове, снабдени с прости машини, най-вече за произвеждане на особено ключовото потребление в подразделение 2 – това на дрехи, обувки и играчки. Nike, Disney, Adidas, Apple, Wal-Mart... Цеховете по правило принадлежат на транснационалните корпорации. Докато „леви” икономисти като Пол Кругман и Джфри Сакс обясняват колко са необходими sweatshops за възхода на неразвитите икономики, трудно биха могли да обяснят защо и в най-развитите държави е имало и има такива цехове. Определено не развитието на икономиките изобщо се нуждае от sweatshops, а някои икономически субекти и част от самите икономисти, за да оценят *огромната* полза от тях.

Дефинирам тези докапиталистически производствени отношения, реализируеми единствено при развити капиталистически, като *постдокапиталистически*: в тях са снети редица особености на вторите (наемен труд; извънредно висока степен на експлоатиране на работната сила от страна на работодателя посредством произволно удължаване на работното време и съответно търсене на максимално висока добавена принадена стойност; в променлив капитал и средства за труд се влага придобита при съвременни форми на производство принадена стойност, а присвоената се реализира предимно на т.нар. свободен пазар в „развитите

страни”), но работните условия – използваните средства за производство, условията за безопасност на труда, отсъствието на трудови осигуровки, санитарните стандарти – са като цяло смесица от средновековни и ранномодерни производствени характеристики; а систематичният произвол с работното време трансформира труда от наемен в робски, те. от формално свободен в принудителен: например се обявява непредизвестено сливане на две смени за едни и същи работници и се заключват вратите на цеха, или се обявява траен задължителен неплатен овъртайм. В Саудитска Арабия е установен тотален контрол над милиони имигранти, живеещи и работещи на практика в концентрационни лагери (Zizek 2016: 51). В постдокапиталистическите производствени отношения са снети елементите на съвременния капитализъм, ранния капитализъм, средновековната манифактура и робския труд. В този смисъл те са най-усъвършенстваните производствени отношения не са специфични само за съвременния капитализъм: преди век Роза Люксембург коментира такива случаи още през XIX век. Тя отбелязва, че когато заради гражданската война в Америка са прекратени доставките на памук за Англия, в Египет светкавично биват построени огромни памучни плантации. „Източният деспотизъм, комбиниран с традиционната ангария, създава тук почва за дейността на европейския капитал“ (Люксембург 1934: 251). Комбинация на ангария и робство в „свободно“ Путумайо (Перу) в началото на XX в. зарежда лондонския пазар с 4000 тона каучук за малко повече от десетилетие, а от 40 000 местни „производители“ 30 000 загиват, мнозинството от останалите са осакатени (Пак там: 252).

Тези производствени отношения са по-съвършени и в смисъл, че произвеждат възможно най-висока принадена стойност: дори не е необходимо да бъдеш марксист и да изчисляваш сумата от производствените цени и нормата на печалбата, за да посочиш цифри от порядъка на 1-3% от цената на всяка произведена в Бангладеш дреха (задължително при тези условия!), заплащани на тези, които са я изработили (Hussain 2010; A lost revolution? 2012: 19). При износ на дрехи за 16 милиарда долара през 2010 г. и състояние на собствениците на офшорните компании, измерващо се също в милиарди, и минимална месечна заплата в съответните sweatshops под 27 евро за средно 76 часа на седмица (Vaughan-Whitehead 2011: 17) е очевидно, че дори да не се разкрие нормата на принадлежната стойност в съответния отрасъл на „националната“ икономика, присвояването на тази стойност е извънредно успешно.

Текстилната индустрия играе приоритетна роля, защото произвежда базовата капиталистическа стока – дрехата. *Differencia specifica* на ежедневната капиталистическа дреха е нейната универсалност, в която са снети свободата, равенството и братството на обществените отношения. В дрехата, неофициалната, всекидневна, спортна постдокапиталистическа дреха са вложени най-ценните черти на капитализма – отсъствието на съсловност, равните възможности, дори евтините цени, ако произведената в Бангладеш или Индия стока попадне на европейския или североамериканския пазар. Дрехата е скромна и спестовна: не се нуждае от скъпи машини и като цяло не натоварва капиталиста с големи производствени разходи, а работника – с тежестта и обема на докапиталистическите облекла. Дрехата има функцията да покрива тялото, но в случая притежава далеч по-възвишена роля – да прикрива характера на производствените отношения посредством потреблението на една стока, която може да бъде наречена средна норма на стоките. Освен обикновената си потребителна стойност тя притежава специфична разменна стойност, своеобразна вградена идеология, която не се измерва в пари. Съвременният империализъм не се нуждае от кървави войни на другия край на света, защото невръстните работнички сами пристигат от цял свят да завладеят *sweatshops*. И пазарите за реализация на принадлежната стойност, натрупана в героичната тениска или гуменка, сякаш се конструират в самото това производство.

Посредством интерпретативната схема на Люксембург, развита от свят-системната теория, можем да схванем в дълбочина ролята на *sweatshops*. Капиталистическият център много активно задържа или връща назад развитието цялостното развитие на определени региони е периферията, за да продължава да се захранва от тях и посредством асиметрични икономически и политически отношения с тях задълбочава самите тези отношения. Такива примери ще бъдат посочени в главата за мигрантските процеси. Процесите на отдалечаване на периферията от центъра съвпадат с вътрешни борби в самия център, които често в определена степен преследват цели, подобни на тези, които преследват отношенията център-периферия в световен мащаб. Кампанията в подкрепа на ТТІР преследва няколко главни цели, но една от тях е премахването на колективното трудово договаряне, трудовото сдружаване, самоорганизирането в профсъюзи, строгото регламентиране употребата на детски труд – уеднаквяването на американските трудови и търговски стандарти, както и

тези на ТНК, да станат нормативни за европейското законодателство. А коагто отпаднат тези компоненти на трудовото законодателство, то продължителността на работния ден и всички елементи на трудовото осигуряване и защита на работното място ще се превърнат в изключително уязвими и практически неработещи механизми на производствените отношения. И най-засегнати от всичко това, както най-многобройни, са най-ниските нива сред индустриалните работници и т.нар. сфера на услугите: наемният труд не означава непременно текстилна промишленост и тежък физически труд. В Европа транснационалните корпорации все повече ще мачкат т.нар. „дребен и среден” локален бизнес, ще го поглъщат и континентът ще произвежда все повече sweatshops – манифактурни цехове, най-вече офшорна собственост на ТНК, в които се работи при подобни на робски условия (понятието slave-like се употребява в самото американско законодателство по отношение на sweatshops). Това означава връщане към докапиталистически форми на производство, снети в постдокапиталистическите.

ИМПЕРИАЛИЗМЪТ И „ИМПЕРИЯТА”

Империализмът е продукт не просто на неизчерпаемата потребност на капиталистите да пласират и продадат произведената принадлежна стойност, но и на осъзнатата стратегия в развитието на капиталистическите производствени отношения сами да произвеждат некапиталистически и да ги захранват, а последните на свой ред да хранят самите тях. По този начин капитализмът сам създава фундамента на своето възпроизводство, конституирайки вътрешния си предел посредством собствената си експанзия. Колкото повече нараства обхватът на капиталистическите обществени отношения, колкото повече нараства доминацията им в световен мащаб, толкова повече те произвеждат собствената си спасителна другост. Виждаме как Роза Люксембург, без да го формулира достатъчно експлицитно, сама показва как обективизираната капиталистическа алчност няма безболезнено да се доведе сама до крах, когато вече няма да има какво да завоюва и да се храни от кръвта му: експанзията на капитализма е творческа, тя произвежда тази кръв. Това е и живителната мощ на политикономическия подход в битката му с привидната вечност на геополитическото статукво: тук Люксембург посочва няколко конкретни случая, но ние виждаме такива всеки ден. Така двете синхронни експлоататорски пространства се взаимопроникват и припокриват в общ социален организъм, без да се изместват помежду си. Традиционното обвинение към Роза Люксембург в икономически детерминизъм отпада от само себе си: социалната революция няма как да дойде сама.

Тук бихме могли да си спомним за една политикономическа концепция, която би могла да се възприеме като конгениална именно с един примитивен люксембургизъм, възприел детерминисткия подход. Това е концепцията на Майкъл Харт и Антонио Негри за Империята, в която свободното движение на гигантски капиталови, стокови и човешки потоци конституира доминацията на нематериалния труд, който става обществено достояние до такава степен, че детронира частната собственост и капитализмът неусетно се е самоунищожил, като остава само господарите сами да сдадат властта. Но същевременно не можем да твърдим, че социална революция не се случва: „При тези обстоятелства Империята се създава като резултат на желанието на масите да се преборят с

„разделенията на националното, колониалното и капиталистическото господство. (...) Създаването на Империята и нейните глобални мрежи е отговор на различните борби против машините на властта на съвременната епоха и особено на класовата борба, движена от стремежа на *multitude* към освобождение. *Multitude* призова Империята към съществуване“ (Negri, Hardt 2000: 43)” (Ганов 2014b: 101). (...) *Multitude*, неорганизираното, неразчленимо на обособени и дефинируеми съставни части човешко множество, е „новата експлоатирана сила, която посредством производството на творчество, на символен труд ще надделее над тоталната власт на капитала” (Пак там: 100). Като добавим към вулгарния детерминизъм и вярата на Роза Люксембург в революционната „спонтанност” (масите), а не в революционния „авангард” (партията), изведнъж става много лесно да обявим Харт и Негри за адепти на Люксембург. И да приемем, че информационното общество, което вече сме свикнали да наричаме „общество на знанието”, екстраполира продуктивността на труда извън производствените му отношения с капитала, натрупвайки нов капитал – когнитивния (Negri 2009: 168), като си позволим да предположим „по Роза Люксембург”, че съвременният капитализъм може би сам се е опитал да генерира нов тип некапиталистически отношения, при който да оставя незаплатена огромната част от стойността на труда на „белите якички” и непрекъснато да присъединява принадена стойност, използвайки особеностите на виртуалния продукт, но за голяма изненада проектът е излязъл от контрол и се е получило точно обратното.

Харт и Негри произвеждат политически образ, който според тях може да представи същността на глобалните социални процеси – *Империята*. При което акцентират не върху управленческо-репресивните механизми, които направляват тези процеси, а наричат „Империя” един социално-политически конструкт, който сякаш се състои и непрекъснато се възпроизвежда от гигантска хаотична активност, разпиляваща се във всички възможни посоки, която е определяща за протичането и перспективите на един световен ред. Съвсем не е нова тезата, че глобалният капитал прави анахронично явление държавните граници, външната търговия, самите понятия за „вътрешно” и „външно” в т.нар. международни отношения (конвенционалните; не тези, които, както ще видим по-късно, въвежда Роза Люксембург). Но идеята, че философията на капитала може да се разглежда като концептуален модел за цялата логика

на световните процеси, при които лишените от капитали, но следващи принципа на тяхното движение необозрими човешки маси именно чрез свободата на миграционните потоци неусетно са започнали не просто да следват, а обективно, без да бъдат водени от някаква организирана колективна воля, да задвижват магистралите на социалното развитие и да предопределят разпада на доминиращите обществените отношения, – тази антиреволюционна визия, която замества пролетариата с безличното *multitude*, е особено интересна с категоричната заплаха, която представлява за класическата марксистка концептуална рамка. Особено като се има предвид, че самият Маркс в трети том на „Капиталът” обяснява свободното движение на наемната работна сила именно като следствие от законите на конкуренцията и перманентното прехвърляне на капитала от един отрасъл в друг в борбата за приближаване към средния строеж и средната норма на печалбата, при което все повече господства свършената неангажираност със съдържанието на работния процес и професионалната принадлежност – което на свой ред отразява доминиращото при капиталистическите производствени отношения игнориране на потребителната стойност за сметка на разменната, на стойността като такава за сметка на цената на производството, на труда за сметка на капитала.

Капитализмът се самоунищожава посредством собственото си развитие – съблазнителен псевдомарксистки шаблон. Дали биха могли Роза Люксембург или Фернан Бродел да помогнат на Харт и Негри, обяснявайки, че когнитивният труд съжителства със *sweatshops*, което е и единствената причина капитализмът да не се е предал окончателно: информационната ера дава възможност да бъдат експлоатирани наемни работници чрез робовладелска основа в производствените отношения и белите якички все още не са обсебили цялото световно пространство на труда. Но ние сме видели как се случва всичко това и сме спокойни за бъдещето. Със сигурност обстоятелството, че високотехнологичният капитализъм съществува благодарение на съвременните *sweatshops*, е последното, което би оспорила Роза Люксембург. Но и със сигурност би добавила, че така следва да се преведе на езика на проницателната политикономия тезата на Негри и Харт: това, че когнитивният труд (трудът на знанието) „измества” капитала, означава, че е поредната превърната форма, която капитализмът усвоява, за да мистифицира своето действително функциониране. „Трудът на знанието” експлоатира с нови средства „труса на незнанието”, без да *споделя* с невръстните робини от

sweatshops лелеяното от Негри и Харт shared knowledge. Сред когнитивните работници действително има йерархия на потенциала за участие в експлоатацията на труда, те самите създават все по-намаляваща относителна принадена стойност, но това не значи, че експлоатацията вече е изчезнала.

Освободени са не съпротивителните потенции на multitude, а движението на стоки, капитали и изкуственото производство на свръхнаселение, което е едновременно и пряк резултат от тенденцията на нормата на печалбата към понижаване, и стимул за неуморимата тенденция на капитала към натрупване: масата на променливия капитал нараства абсолютно, за да могат да бъдат ангажирани гигатските ненужни човешки маси в производство на принадена стойност. Категоричният отказ от технологично развитие в манифактурните цехове, максималното и свръхмаксималното увеличаване на добавената принадена стойност чрез немислимо дори за индустриалната епоха увеличаване на работния ден и поддържане на свръхниско, непозволяващо възпроизвеждането на работна сила заплащане, корелират с изкуствено занижени пазарни цени: както още Маркс отбелязва, за капиталиста последното е следствие от субективното му намерение да победи конкуренцията, а в действителност е обективна характеристика на тенденцията на намаляване на нормата на печалбата. Яростната редукция на всички производствени разходи за постоянен и променлив капитал, на цените на производството като резултат от цялото *спестяване*, което капиталистите осъществяват, води в крайна сметка на временно нарастване не само на относителния дял на производството на стоки за потребление, а на относителния дял на принадлежната стойност, води до това преустановяване на процеса на намаляване на нормата на печалбата, за което говори Роза Люксембург. Разбира се, в границите на определени сектори в определени сфери на производство и определени региони. Но това е нетрайно явление. С колкото по-разрастващи се мащаби „когнитивният труд” произвежда самите средства за производство за различните отрасли на световните производствени структури, толкова повече – както пак Роза Люксембург посочва – интензифицираната употреба на некапиталистически производствени отношения в дадена сфера стимулира още по-интензивно развитие на средства за производство на стоки, които служат за основни материали на *спестяващия* собственик/мениджър на sweatshop. Последният обикновено е офшорна фирма на или просто част от транснационална компания, използваща

неговата продукция. Disney, Nike и Adidas нямаше да съществуват без своите манифактурни цехове, където заплащането е под 30 цента на час. От друга страна, крупни корпорации от „центъра”, „демиурзи” на средства за производство, получават евтини суровини от „периферията”, които превръщат в технологии за пласмент в същите „периферни” пространства. Независимо от трайната съвременна тенденция към бързо поевтиняване на средствата за потребление на експлоататорските слоеве и замяната им с нови, както и познатата още от епохата на развития индустриален капитализъм и описана от Маркс тенденция на износване на стойността на средствата на производство (най-вече – на машините), поради което те излизат от употреба, преди да покрият производствените си разходи, Роза Люксембург се оказва неоправдано скептична: тенденцията на нормата на печалбата към понижаване остава устойчив феномен. Достатъчно репрезентативни са данни от следния тип.

Работниците в шивашките цехове на Дисни в Бангладеш работят над 100 часа на седмица, от които 35-42 часа принудителен овъртайм. Заплащането на шивачите между 11 и 20 цента на час, или средно 5.28 долара седмично. Общите работници получават 7-8 цента на час. Поточна линия от 24 шивачи-оператори изработва 110-200 дрехи за час, в зависимост от тяхната сложност и обем. Оказва се, че за обществено необходимото време за ушиването на една дреха квалифицираният работник получава в най-добрия случай 5 цента! (Institute for Global Labour 2004). Едно хаитянско дете, което изработва на поточната линия тениски с Rocahontas или Hunchback, получава за всяка от тях 6 цента, а Дисни я продава за 19.99 \$. (Greenhouse 1996). А каква ли принадлежна стойност произвежда работничка, която обработва 375 тениски N. S. Mart (Disney) за един час и получава седмична заплата 10.77 долара – 20 цента по-малко от продажната цена на 1 (една) тениска! (National Labor Committee 1997: 98). Wal-Mart плаща 31 цента на работник в Хондурас през 1996 г., Nike в Индонезия – средно по 27 цента на час през 2002 г., Mary Kate & Ashley Gap – между 8 и 18 цента в Бангладеш през 2004 и т.н. (Powel, Scarbek 2005:3). Всички тези данни не се променят съществено през периода 1996-2004 г. , а през 2010 г. в Бангладеш месечната заплата в sweatshop е между 23 и 31 щатски долара (Powell 2014: 51). Лицензираните стоки на Disney's House of Mouse, които регистрираха продажби за над 40 милиарда щатски долара за 2013 г., се произвеждат също в sweatshops. За 2015 г. са продадени consumer products (еквивалент на „средства за потребление”) на стойност 4.5 милиарда \$. Но парковете и курортите на Disney, които регистрират печалби от 16.16 милиарда щатски долара за същата година, също дължат успехите си на играчките, произведени в смъртоносните

цехове в „Третия свят” от деца, които никога няма да ги имат. Между 2006 и 2015 г. общата сума на активите на Walt Disney Company нараства от 60 на 88.18 \$ (The Statistics Portal 2016a; The Statistics Portal 2016b). И всичко това, въпреки че през 2013 г. след поредната трагедия, в която над хиляда роби на Дисни загинаха в sweatshop, компанията напусна (безболезнено) Бангладеш, страната лидер на съвременния неоробски труд.

Със сигурност не са необходими по-подробни данни, за да добием представа за съотношението между постоянен и променлив капитал в цеховете на Дисни и дъщерните му фирми. А зад производството на всички тези средства за потребление безусловно стои гигантска мрежа за изработване на средства за производство. Колкото и да спестява корпорацията от работна заплата, колкото и хиляди работници, предимно непълнолетни момичета, да са загинали без седмична заплата и адекватно обезщетение, разходите за sweatshops в материали, суровини, строителство и шивашки машини, колкото и износени и неприсъединяващи нов жив труд да са, надвишават многократно променливия капитал. А съвсем различна започва да изглежда цялостната картина, когато печалбите от хилядите sweatshops биват инвестирани в гигантски проекти като паркове, а зад приходите от авторски права и продажби на филми стои косвен, неизчислим популяризаторски принос от изработените в цеховете фланелки с принцеса Покахонтас и пластмасови Мики Маусчета. Нещо повече: за да придобие авторски права над „работната сила” на повече комиксови герои, Дисни закупи през 2009 г. издателство „Марбел” за 4 милиарда щатски долара. Не всички служители на Дисни стоят на поточната линия, трудът на високоплатените мениджъри и филмовите екипи също е наемен, но и постоянният капитал на тези равнища и в тези отрасли е несравнимо по-голям. Променливият капитал се свива не толкова, за да бъдат по-ниски пазарните и производствени цени и да се продават повече стоки, които не са и толкова евтини, колкото защото в противен случай робовладелският бизнес на съвременния капитализъм би бил неосъществим. А законите, по които работят големите търговски вериги, са законите на цялостното развитие на капиталистическото производство. Затова най-голямата верига за стоки на дребно Wal-Mart, която плаща на работниците си по 30 цента на час, продава тениските на Disney за 20 долара и има оборот за 245 милиарда долара за 2002 г., продавайки „евтино” своите ризи с къси ръкави за 8.63 долара и заплащайки по 35 долара на седмица за ушити към 8400 ризи ръкави (Armbruster-Sandoval 2005: 5-6), има годишен темп на растежа от 4.4%

мажду 1971 и 2005 г. (Holmes 2011: 273), продажби за 281.5 милиарда \$ за 2005 г., 401.2 милиарда за 2009 (Annual Report 2009: IFC, 1) и 486 млрд. \$ за 2015 г. (Annual Report 2015: 2); и същевременно през 2012 г. точно в нелегалната, формално забранена от властите в Бангладеш Tarzeen factory на Wal-Mart и Дисни избухва пожарът, отнел живота на 112 работници (Powell 2014: 63) и предизвикал началото на брожението срещу двете компании, както и Joe Fresh, Benetton, Mango, вследствие на което Дисни напуска Бангладеш, но Wal-Mart и останалите – не. Успехите на Дисни и Wal-Mart не биха били възможни, без да нараства средната маса на печалбата в световен план, без да нараства безалтернативната тенденция към намаляване на средната норма на печалбата, изразена в перманентна редукция на променливия капитал. Оттам и необратимата необходимост от фундаменталната роля на полуробовладелското манифактурно производство при транснационалния капитализъм.

И тук следва да разположим приноса на „когнитивния труд“ към обречеността на капиталистическата система. Пропагандирането на „общество, основано на знанието“ в свят, в който буквално неграмотното население е 757 000 000 души, или 15% от хората над 15 години (UIS Fact Sheet 2015: 1), в огромната си част жители на т.нар. „развиващи се страни“ (Huebler, Lu 2012: 17) или, както можем също да ги определим – страните, в които има най-много sweatshops на глава от населението – е абсурден факт само на пръв поглед. През 1985-2010 г. ръстът на огромяването в тези държави и региони е зашеметяващ. В една от най-предпочитаните за офшорния капитал страни – Индонезия, нивото на грамотността при жените – изключителен източник на работна сила на цеховете – нараства от 75.3% за 1990 г. до 89.7% за 2010 г., а в лидера на sweatshop's countries – Бангладеш, от 25.8% през 1990 г. до 52.2% г., като прогнозните стойности за 2015 г. са съответно 92.6% и 58.0% (Ibid.: 15). Нещо повече: именно при 15-24 годишните девойки – предпочитаната работна сила за манифактурната промишленост – цифрите за Индонезия са 99.5% за периода 2005-2010 г., за Китай – 99.4%, за Мексико – 98.5%; Бангладеш бележи цели 40% ръст – от 38.0% през 1990 г. до 78.5% (при 56,8% средно равнище за двата пола от всички възрасти), в Индия от 49,3% през 1990 г. данните се променят на 74,4% през 2010 г., при 62.8% средно равнище на грамотността в страната и 50.8% – за жените! (Ibid.: 13; 15; 21). В индонезийската текстилна и шивашка промишленост съгласно данните от изданието на International Labour Organization от септември 2014 г.

Wages and working hours in the textiles, clothing, leather and footwear industries работят 962 782 души (Wages... 2014: 9), почти всички – цехови работници, но най-вече работнички в горепосочената възраст. Разбира се, това са данните за formal employment, но дори те да не бяха много по-мощни в действителност, можем да съставим достатъчно внушителен приблизителен профил на средната работничка. През 2015 г. в Индонезия 21 530 000 момичета принадлежат към тази възрастова група (World Population Prospect... 2015, index1484), така че би трябвало да са достатъчно добре представени в цеховете. Само добавяме, че неаграрната „сива” икономика в Индонезия включва 1 180 000 жени, които по подразбиране работят предимно в sweatshops. В китайската текстилна и шивашка промишленост по официални данни работят 11 201 100 души, при общо 71 милиона момичета между 15-24 г. в страната според данните на ООН за 2015 г. (World Population Prospect... 2015a, index 1092). За Индия цифрата е 2 241 953 за 2009 г. (Wages... 2014: 9), а въпросната референтна възрастова група за страната включва 115 милиона (ibid.: index 1358), но трябва да се има предвид, че в Индия процентът на заетите жени от всички възрасти в неформалния сектор извън все още доминиращото в страната селско стопанство е 84,7% за 2009-2010 г. – което са общо 34 921 000 души! (ILO 2012: 4) Дали трябва да заключим, че горепосочените два милиона девойки са една изключително голяма част от заетите в цялата неаграрна икономика 15,3% процента, представляващи официалния ѝ сектор, и същевременно женската заетост в неформалния е ситуирана най-вече в sweatshops! (За Бангладеш, където цеховете за преобладаващо нелегални и се използва обикновено трудът на деца между 5 и 17 г., а износет в garment industry е 80% от целия за страната, данни за formal employment логично липсват). Гигантският ръст на огромяването сред въпросната референтна група съвпада с нейната нарастваща ангажираност в робовладелските зони на съвременния капитализъм... Бихме ли могли да заключим, че процъфтяването на sweatshops-индустрията се отразява изключително благотворно на образованието на населението и е логично да очакваме бум на „белите якички” в тези страни и оставане на цеховата промишленост в историята?

Не. Цялата информация е извънредно заблуждаваща.

Тази картина би била адекватна, ако не описваше съвременния капиталистически свят. Изкривено представената от Харт и Негри трудова

мобилност в действителност обезсмисля националните бази данни за заетост и съотнасянето им към сведенията за населението на държавите. Огромна маса цехови работници са имигранти. Огромна част от тях са нелегални. Това се отнася не само за Азия и Латинска Америка и не за последния четвърт век. Известно е, че след Втората световна война страни като САЩ, Великобритания, Германия и др. използват за „непрестижни професии” изключително гастарбайтерски труд (евфемистично наричан в България „студентски и младежки бригади”), и това е еднакво валидно както за строителни обекти, така и за манифактурни цехове. Но тук става въпрос за нещо по-различно. Работещите в sweatshops имигранти са жертва на селективния антиглобализъм на държавната машина. Това, че те нямат граждански и политически права, включително и трудови, просто ги изличава от регистрите за заетостта – и в „сивата”, и в официалната икономика. Зад усмихнатата статистика на над шестдесетте процента индонезийки, обучаващи се в средни училища (Frederick, Worden 2011: 152), не могат да бъдат видени момичетата, които бягат от цяла Азия, за да залезат индонезийските sweatshops и да се удавят в тях. Не просто националните статистики неадекватно отразяват съществуващата заетостта, защото не включват „сивата” икономика, не просто изследванията върху неформалния сектор, колкото и да са щателни и удачни, не хвърлят светлина върху различната национална принадлежност: от статистиката отсъства *реалният образ на труда*.

Трудът е подменен. Съществуват по-подробни статистики, които посочват данни за имигрантите, макар и единствено според официалната икономика, но тези данни са интегрирани в статичния *правилен* ред на националните държави. В статистиката липсва транснационалният характер на подмяната. Когато една и съща девойка фигурира в статистиката за страната, чието гражданство притежава, като не/грамотна и не/работеща, присъства в превърнатата форма на произведените от нея стоки в статистиката на друга държава и е напълно заличена в превърнатата форма на необявената, но капитализирана принадлежна стойност в статистиката на трета, четвърта, пета държава, тези три стадии на динамичната подмяна конституират измамната полифония на глобалното бягство от действителността. Но когато вследствие нарастващата нелегалната имиграция и трафика на сексробини, бивши жертви на който са част от работничките в sweatshops, все повече милиони хора губят гражданска принадлежност, остават без документи, без легален

статут, без локално присъствие, *part des sans-part*, както ги нарича Рансиер: биват заличени от всички статистики все повече хора, които създават принадлежната стойност, грижливо скрита зад обявените официални и неофициални данни, изчезва трудът на тези хора, отнет и експлоатиран не просто от съвкупния световен капиталист, а от неволното присвояване на статистическия лист, чрез който също неволно, обективно го присвояват други наемни работници, сектори, държави. Тези, които придобиват за себе си статута на бежанец, а за света изчезват, отсъстват от всички регистри: и това съвременно отчитане на капиталистическата реалност става възможно единствено благодарение постиженията на когнитивния труд. Само той е в състояние да представи себе си не само според Милтън Фридман преди тридесет години, но и според квазиобективността на статистическите данни като *все по-единствен*, капиталистическите отношения като все по-доминиращи, грамотността като все по-нарастваща и обикновено преобладаваща поне сред младите: в националните статистики остават единствено национално принадлежащите, присъстват колкото може повече грамотни и колкото може по-образовани хора, защото се изхвърлят неграмотните и необразованите. По този начин дори в Чад, където почти няма капиталистически производствени отношения, почти няма истински градове, грамотността сред девойките нараства от 17.3% от 1990 г. до 47% през 2010 г. (Huebler, Lu 2012: 19). Когнитивният труд успява да помогне на себе си да съществува дори там, където липсва. С Парменидовска последователност преследва колесницата на мита за знанието: има само битие-образование-прогрес, а небитието на неграмотността и експлоатацията въобще го няма. Затова уж преодолялата тежките икономически и политически кризи, финансираща от ноември 2014 г. средното образование на 24 милиона бедни ученици, сънуваща своята свръхграмотност, културно равнище и относително висок естествен прираст Индонезия ражда чудовището на 29.7‰ мъртви бебета и 36.6‰ починали преди навършване на 5 години (World Population Prospects 2015b: 51, 56). Майките липсват в своите статистики, но труповете на децата им ненадейно изплуват в други и заговарят. Тези деца, (не-)родени от небитието, от несъществуващите хора, покрай несъществуващия, почти изцяло незаплатен труд. “През периода 1998-2007 г. равнището на детската смъртност между децата на майките без никакво образование беше 73 на хиляда раждания, докато тази сред децата на майките със средно (*secondary*) и по-високо образование беше 24 на хиляда.” (Issue Briefs,

October 2012: 2). Същевременно през 1995-2004 г. (период, рефериран от данните за 2000 г.) грамотността е 86.8% за всички навършили 15 години индонезийки, а през периода 2005-2010 г., рефериран от данните за 2010 г., е 89,7%! Вече видяхме данните за възрастовата група 15-24 г. за 2005-2010 (предполага се, че по-необразованите жени раждат рано), а ако се има предвид (в такъв случай странно защо не е посочено изрично) по-ниска възрастова група, то данните и за нейния образователен ценз са поразяващи: още през 2003 г. според Световната Банка primary school (6-12 г.) завършват 100% от момичетата и момчетата, а secondary school (12-18) – към края на първото десетилетие на века – 62% от двата пола, със съотношение момичета/момчета 96.7/100 (Frederick, Worden 2011: 152). Откъде са се взели тези „майки без никакво образование“? Би трябвало да са толкова минимален брой, че да не окажат влияние върху статистическите данни. Но оказват: посочените усреднени данни за периода 2005-2010 г. надхвърлят с 5,7% сведенията за „образованите майки“, а за неотчетения период 1995-2005 г. би трябвало да са доста по-високи, защото през 1990-1995 г. са 56.2%. Кой са тези майки, които завишават цифрите на трагедията и нямат образование – тези, които отсъстват в гражданските и трудови статистики: не-гражданките, лишените от битие, *part des sans-part*. Излишно ли е вече да добавим, че през 2010 г. липсата на достъп до чист санитарен възел е причинила смъртта на 31% от всички смъртни случаи на възраст под 1 година в Индонезия и 25% от тези под 4 г. – ясна индикация на живота в гетата, където огромна маса от момичетата са *part des sans-part*...

Оставяме настрана за момент проблема какво означава определено образование и доколко тези данни нямат за цел да създадат превратна представа за силата на когнитивното общество в Индонезия така, както това се случва и навсякъде другаде. За момент, но веднага след това си припомняме, че недоволствата от качеството на образованието в тихоокеанската страна (Austin 2014) са част от един много по-общ проблем, свързан с т.нар. функционална неграмотност, особено разпространена в т.нар. развити страни, при която огромен процент от хората четат, без да схващат посланията в един текст. Това не е биологично, а социално явление, продукт на нашата съвременност. Това е свързано с лекотата (не финансовата), с която днес се получава масово образование, включително дистанционно, срещу заплащане. Целият този феномен е част от пропагандата на когнитивния труд като мистификация на убийственото

масово затъпяване и постоянно снижаване на критичните потенции на мисленето. И вече с тези очи да изследваме ситуацията в Бангладеш. Която показва уж обратното на Индонезия – но недотам.

Ситуацията с Бангладеш показва обратното, но не съвсем. Там в 5400-те фабрики на garment industry работят около 4 000 000 души (80% жени) по данни от 2013 г., изработвайки над 24 000 000 000 долара за *страната си* (Mariani, Valenti 2013: 32; 115; 127). Коя обаче е тази страна? 1% от фирмите са чуждестранни, а 99% от работниците – местни (Ibid.: 59). Което е логично: евтината работна ръка е в прекалено голямо количество, като се предпочита трудът на непълнолетни и дори на съвсем малки деца (5 г.+), а заплащането – прекалено ниско (39 долара на месец за чирак, 48 – за общ работник (helper), и дори висококвалифицираните работници получават 109 щатски долара: *ibid.*: 60); съответно отсъства особен интерес от/към имигранти. Можем да дефинираме хората, които отсъстват в официалните икономически статистики и често работят и загиват в цехове на компании с отнет или липсващ лиценз, или произвеждащите, напълно отчуждени както от средствата за производство, така и от реализирането на изработената от тях продукция, като имигранти в транснационалното царство на garment industry в Бангладеш дори след съмнителното във франчайз-реалността напускане на Дисни. В статистиката официално липсват работещите в informal garment industry на възраст от 5 до 17 години, които се изчисляват на около 90% от всички работещи деца в Бангладеш (Child Labor 2012: 10). Затова данните за 78.5% грамотност сред бангладешките девойки между 15 и 24 години и задължително primary education (6-10 години) (Secondary Education 2007: 4) не са репрезентативни за тази sweatshops-действителност, в която участват предимно момичета под 15 г., обхващаща „едва“ 90% от 7.4 000 000 деца, сред 42 400 000 в тази възрастова група (Child Labor 2012: 7-8). Задължителното образование не засяга тези деца, по официални данни на УНИЦЕФ 5.7 000 000 не завършват, а 1.16 000 000 не започват primary education; 9.05 000 000 не докосват следващата образователна степен (Children and Education Budget in Bangladesh 2012: 1).

Разгледаните два подробни примера с „национални“ икономики, достатъчно репрезентативни за избрания интерпретационен модел, анализиращ ролята на когнитивния труд, свидетелстват по различен и същевременно сходен начин за едно и също: как образът на социалния

просперитет прикрива социалната катастрофа. За да бъде възможна тази мистификация, е необходима извънредна трудова мобилност. Но нито когнитивният труд придобива по-голяма приложимост, нито капитализмът и собствеността изживяват криза. Повишаващата се привидна флуидност на собствеността е представена от Харт и Негри като реалното ѝ изчезване и замяната ѝ с всеобщия достъп до *непринадлежността*. Процесът, който както Харт и Негри, така и безброй автори, идеологически апарати, разнообразни социални и политически структури, привиждат като *мигрантски вълни*, не е не някакво изключително явление в историята и не е свързан единствено с развитието на капиталистически отношения.

ИДЕОЛОГЕМАТА ЗА МИГРАНСТВОТО

Изследването няма да се спира подробно върху различните случаи на движение на огромни потоци от хора от дадени географски региони към други, свързани с климатичния пессимум (рязкото захлаждане, най-вече през VI в.) и появата на проказата в Северна Централна Европа (процесите, които конвенционално наричаме Велико преселение на народите), религиозните войни, т.нар. Велики географски открития, двете световни войни през миналия век и т.н. Няма да изследвам и особено популярните в България примитивни историцистки теории, построени върху произволни аналогии с арабската и османска инвазия през Средновековието, чиято цел е да криминализират ислямската религия въз основа на по същество аисторичен и напълно некомпетентен подход. Но достатъчно проучените и подлежащи на обосновано сравнение исторически явления могат да бъдат изследвани в светлината на съвременната идеологема „мигрант“.

Първата крупна криза на финансовите пазари в САЩ, известна като Panic of 1819, не само предизвиква тежка икономическа депресия в страната, а окончателно срива европейските пазари, които след Наполеоновата експанзия и войната между Англия и САЩ са особено зависими от американския износ на селскостопански стоки, който така и не достига до предвоенните си нива (Rothbard 2007: 18). И колкото парадоксално, толкова и обичайно при следващи големи икономически кризи, именно страната, която ги е предизвикала, става притегателен център на първата имигрантска вълна в индустриалната епоха. Дотогавашните големи преноси на население в тази епоха са насилствени и се отнасят изцяло до развитието на търговията с роби, най-вече трансатлантическата, която стартира в самото начало на XV в. в зората на „великите географски открития“ и пряко обуславя развитието на капиталистически отношения в западните страни и самото възникване на САЩ. Страната на неограничените възможности безпрепятствено съвместява трансатлантическата търговия с роби и свободната търговия с наемна работна ръка. През същата 1819 г. за първи път параход – „Савана“, пресича Атлантическия океан, и още на следващата година 8385 имигранти пристигат в САЩ. През първите 8 години ръстът на миграцията се увеличава над 3 пъти до 27 382, за 1832 г. броят е 60 482, за 1842 – 104 565, за 1850 – 369,980! (Bergquist 2008: xiv-xvi). Както при всяка официална статистика от подобен характер, така и тук по всяка вероятност

действителните цифри са по-високи. Изключителният ръст на миграцията след 1848 г. се дължи най-вече на откритите златни находища в Alta California и окупирането на испанската колония след войната в Мексико, а приемането на Калифорния в САЩ като free state (щат, в който е забранено робството) е осъществено в много голяма степен с цел да се привлече евтина работна ръка (ibid.: 7) от Ирландия, Германия, Китай и др. През 1850 г. преброяването на населението регистрира 23 191 876 души, от които 2 244 602 родени извън САЩ (Nativity of the Population and Place of Birth of the Native Population: 1850 to 1990 (<http://www.census.gov/population/www/documentation/twps0029/tab01.html>), които са единствено имигранти (дори не е попълнена графата „от родители американци”, която би повишила многократно броя на „неамериканците”). Като прибавим, че в данните са включени над 3 2 000 000 роби, можем само да гадаем дали общият брой на *чужденците* не надхвърля половината население. И въпреки това, както и въпреки че огромна част от земята на коренното население (индианците не са включени в преброяването) все още не е отнета, за да бъде безплатно предоставяна за хоумстеди (Indian Removal Act засяга само племената на изток от Мисисипи, депортирани на обширната територия на бившите френски колонии, като през 1850 г. това са „едва” 100 000 индианци от 28 племена. Hillstrom, Hillstrom 2010: 29), притокът на имигранти се протезира от властите и макроикономическите ползи са съществени. Правителствата следват нормалната политика на развитие на капиталистическите отношения – използване на по-евтин наеман труд, както и на изцяло незаплатен (употребата на докапиталистически производствени отношения се отнася също за население, *докарано* извън Америка). Постепенно в езика навлизат понятия като German-American и Irish-American. Големият проблем настъпва, когато в сферата на самия наеман труд настъпва конфронтация на (привидно) расова основа. През 1869 г., след като самите предприемачи отбелязват голямата заслуга на все по-многобройните китайски работници за построяването на железопътните линии в Калифорния, в „свободния щат” избухва кампания против „жълтите”, в която изключително дейно участие вземат белите работници – имигранти и местни, които се страхуват, че ще бъдат изцяло изместени от китайците. Естествено тази кампания се засилва в годините на депресията през 70-те и тъй като производството временно се свива, правителството може да си позволи да тушира социалното напрежение с федерални закони, забраняващи по-нататъшното приемане на имигранти от Китай (Bergquist 2008: 261-262). През 2000-2001 г., когато белите стават малцинство в Калифорния, главно вследствие „латиноамериканска експанзия”, това не предизвиква остри публични дебати; както и обстоятелството, че през последното десетилетие на ХХ в. само легалните мигранти в САЩ са 1 млн. на година, а има сведения за голям брой нелегални (Gibney, Hansen 2005: ххi), кандидати за

многобройните sweatshops в страната на неограничените възможности. Дори след 11 септември 2001 г. латиноамериканските и европейски мигранти не са на прицел, защото *политкоректната* кампания тогава изисква атака срещу друга етнико-религиозна група. През 2000 г. германската етническа група е първа по население в САЩ, следвана от ирландската, а тази от английски произход, за разлика от очакваното, е на четвърто място (American Fact Finder. На всеки 29 секунди в страната влиза един мигрант (U.S. and World Population Clock 2016). Сатанизирането на чужденците винаги е изключително селективно и се дължи на социално-икономическите проблеми на дадена страна, на политическата конюнктура, но не и на сериозна реална вреда, нанесена от мигранти, временно пребиваващи, социални групи с *неправилна* религиозна принадлежност. Икономическата криза от 2008-2009 г. не бе продукт на the foreign-born population; напротив, последната бе сред най-тежко засегнатите.

През 60-те години на ХХ в. в Германия по силата на двустранни споразумения пристигат гастарбайтери от Турция, Югославия, Италия, Испания, Гърция, Португалия, Мароко и Тунис. През 1973 г. те надвишават 2 милиона и притокът им бива прекратен. През 1988-1993 г. има нова вълна – 750 000 души на година в началото на 90-те (Beyer 2016: 7), предимно от Източна Европа и Турция. От ксенофобската политика, която стои зад тези притоци на имигранти (по това време предимно guest workers), би могло да се поучи недотам практичното управление на страната през 1933-1945 г. С тази политика наемните работници биват успешно разделяни и обединявани около националната и/или расова принадлежност. Според закона за закрила на труда ”при назначаването на работа трябва да се предпочитат немците, а гастарбайтерите могат да получават служби, които са останали незаети (...) През седемдесетте години над три милиона западногермански работници са „повишени” в служители и чиновници, като всеки втори от тях е напуснал сферата на индустрията. Освободените милион и половина зле платени и неосигурени работни места са били заети от чуждестранни колеги” (Шют 1983: 100-101). Обществените настроения, които само формално са загърбили нацизма след комичната денацификация, са изключително благотворна база за подобна и по-ксенофобска обстановка. На много публични места достъпът на хора с тъмен цвят на кожата или чужденци е забранен. Когато за гастарбайтера е необходима бележка от службата по труда, че никой немец не иска да заеме длъжността, за която кандидатства, но и това не гарантира назначаване, а до април 1979 г. доведените впоследствие от имигранта членове на семейството не могат да получат работа, е абсолютно невъзможно да се

говори, че „*те ни изяждат хляба*”. Настоящата ситуация в Германия по същество не е по-различна. Дошлите от Близкия и Среден Изток бяха призвани да запълнят глада на едрия бизнес за неквалифицирани работни места, т.е. да помогнат за осъществяването на увеличаване абсолютните стойности на променливия капитал. Изследване на Cologne Institute for Economic Research показва, че 44% от мигрантите от Сирия, Афганистан, Ирак и Еритрея работят единствено неквалифициран труд, което е три пъти по-висок показател за съответния тип заетост в сравнение с местните граждани (Boiling down the requirements 2015). Когато тези мигранти изпълниха предназначението си, последва отначало риторично, а впоследствие и практическо постепенно редуциране на приема, което предстои да достигне до (почти) пълна забрана, както през 1973 г. и 1993 г. Това е обичаен протекционистки внос на евтина работна сила, който няма нищо общо нито с красивата картина на свободно движение на когнитивен труд, нарисувана от Харт и Негри, нито с конспиративните теории за мюсюлмански заговор. Но има много общо с теорията на Роза Люксембург, защото търсената работна сила идва от страни и региони, където капиталистическите отношения са слабо развити или почти неразвити. Обстоятелството, че вследствие на благоприятната конюнктура в Европа проникват активисти на „Ислямска държава” с вероятната пряка или косвена подкрепа на други държава, е типично за подобни ситуации – големите преселнически вълни създават най-добри перспективи за нелегално внедряване под изменена самоличност.

Мигрантите от Близкия и Среден Изток са определен процент от общия брой влизащи в Германия. Чистата имиграция от страни, членки на Европейския съюз, към Германия рязко нараства през 2010 г. и 2011 г. като пряко следствие от икономическата криза на континента и вдигането на ограниченията върху имиграцията от страните, приети през периода 2004-2011. През 2012 г. броят на „вътрешните мигранти” от ЕС надхвърля четвърт милион, особено се вдига този от България и Румъния след пълното премахване на ограничения прием за двете страни през 2014 г. Докато в същото време прословутата *източна вълна* се простира в границите на пристигналите общо 150 000 души извън ЕС през 2013 г. и 250 000 през 2014 г. До 2015 г. имиграцията от страни в и извън ЕС е приблизително еднакво силна и едва за последната година има промяна. Кандидати за убежище са съответно 130 000 и 200 000 за 2013 г. и 2014 г., а за 2015 г. по данни от края на октомври действително са 750 000 души, но

това са данни само за заявките (Beyer 2016: 6-7). Които за първите три месеца на 2016 г. са 181 000, почти половината от тях сирийци, следвани от иракчани и афганци; но са одобрени 61.6%, като в сравнение с времето преди т.нар. бежанска криза е нараснал с разбираемите 19% (Pilditch 2016), но в сравнение с предходни десетилетия картината е доста по-различна: чл. 16а, ал. 1 от Конституцията на Германия, съгласно която човек, преследван по политически причини, би трябвало да има право на убежище (ако не е гражданин на ЕО или на страна, с която Германия има споразумение за взаимно предаване на бегълци – чл. 2, Basic Law 2012: 23) след 1993 г. се формализира (Gibney, Hansen 2005: 25). Но и между 1953 и 1978 г. молбите за убежище в страната са около 7 100 на година, а през 1992 достигат 438 хиляди. (Ibid.: 45) Тогавашната конюнктура – периодът след разпадането на социалистическия блок и военните конфликти в Югославия – е съпоставима с настоящата не само по отношение на тези данни, а страната не преживява икономическа катастрофа или гражданска война. И в бъдеще политиката на Германия ще бъде все по-рестриктивна и ще се стигне до нова 1973 г. и 1993 г., както защото бежанците ще бъдат и вече са все по-малко необходими, така и доколкото те самите ще се сблъскат с това обстоятелство. Но и днес е очевидно, че на германския фронт няма нищо ново. Опитите да се уникализира ситуацията са несъстоятелни и до голяма степен се дължат на успешното информационно затъмнение и идеологическа работа на световните медии. Би било доста различно, ако последните отделяха същото извънредно внимание да разказват за антиимигрантската кампания в ЮАР срещу зимбабвийските бегълци, обвинявани, че крадат работата на местното население (вж. Zizek 2016; 101). Разбира се, ако имаше минимален шанс на масовото съзнание да бъде разказано на подобаващо равнище, че неговата ксенофобия е типичен продукт на универсални социални катаклизми и пропагандното им мистифицирането им като етно-религиозни или политически, вероятно крайната десница изобщо не би могла да съществува.

През 2014 г. 250 000 души, много от които деца, са пресекли нелегално Средиземно море, натъпкани в гемии в разрез с всички мислими стандарти за удобство и безопасност, при което 3 702 са се удавили, за 2015 г. само до септември са загинали 2 373 (European Migration Crisis 2015: 1) а от началото на 2016 г. до 2 август от 257 186 мигранти са загинали 3120 (International Organisation for Migration 2016). Да се твърди, че тези хора са подготвени, финансирани, екипирани, подходящо въоръжени да срутят

устоите на европейските държави и да наложат радикалния ислям на континента, е изключително нелепо. С повече фантазия и краен цинизъм обстоятелството, че европейските държави толерират подобен способ за мигриране, вместо да изградят механизми за легалното и безопасно прехвърляне на хората от пристанища в Либия, Египет и Тунис (което теоретично би трябвало да е много по-лесно след Арабската пролет), може да се интерпретира като специфичен модус на превантивната битка със световния тероризъм. В действителност основната причина за преселническата вълна от Северна Африка е не мюсюлманският заговор, а именно т.нар. Арабска пролет, както и войната в Ирак, с техните преки последици, тази победоносна вълна на радикалния ислямизъм, подкрепян от демократичния Запад в битката със светските режими или по-точно със статуквото на обществените отношения в региона, което трябваше да бъде максимално приравнено към едно докапиталистическо културно, икономическо и, съвсем не по ирония на съдбата, политическо равнище. Евфемистичният израз „хуманитарна катастрофа“ обозначава продукт на евроатлантическите ценности, който се трансформира в повод да бъде отказано на този продукт на свой ред да застраши и увреди своите създатели. Този повод обосновава в голяма степен политиката спрямо мигрантите, водена от Великобритания, Унгария, Словакия, Чехия, Австрия, Холандия, както и политическия възход на Националния фронт във Франция. Като цяло обговарянето на *помощта*, оказвана от европейските държави на *пострадалите* мигранти от „Третия свят“ – тенденция, която наричам support-дискурс, – целенасочено мистифицира ключовата им пряка или косвена роля в продуцирането на мащабните бедствия, които не просто предизвикват „бежански вълни“, а превръщат съответните региони от световната периферия в извор на липсващи до момента ресурси за захранване на развития капитализъм.

Емблематичен е примерът с Мали, която днес страда от последиците на войната в Либия. Но това не е резултат от етнически или друг локален конфликт. Още през 2007 г. доклад на CNN отбелзва, че „стълбовете“ на местната икономика – памукът и едрият рогат добитък, са в тежка рецесия: изключителният малийски памук не може да се състезава със субсидиите, които получават американските фермери от своето правителство (подразбира се, че става дума за едрите производители, които играят на международните пазари – Д.Г.) А Европейският съюз субсидира всяка отделна крава с 500 евро, което е повече от brutния вътрешен продукт на

глава от населението в Мали (Zizek 2009: 15-16). Военната разруха в Мали дойде след стопанската и ако днес между 100-те хиляди бежанци от Мали (по данни за 2014 г.: Fastbookpart 2014: 22) са намерили място и прикрити „радикални ислямисти”, бивши съюзници на Франция в Либия или на САЩ в Сирия, това е обичайно явление в подобни случаи и не може да подмени истината за социалната катастрофа в страната. И никъде това не може да се случи.

Един атентат в Европа, при който ще загинат бели хора, ще предизвика изключителен обществен резонанс, искрена мъка за всеки човек, евентуално и вербално-ритуално отъждествяване с тях и смъртна ненавист към убиеца – да предположим, този път не сириец, а например конгоанец. Но никога, включително на самия африкански континент, не би се вдигнал голям шум относно дирижирания от априори невинни бели хора дългогодишен конгоански геноцид. „На 5 юни 2006 г. Time изнася подробни данни за гибелта на около 1 милион души в Конго за десетилетие. Няма хуманитарни мисии, мащабни дискусии в ООН, НАТО, ЕС, Конгреса. През 2008 г. бунтовническият генерал Лоран Нкунда обявява, че иска преговори с правителството, за да изрази възраженията си срещу сделката за 1 млрд. долара, която дава достъп на Китай до огромните минерални богатства на страната в замяна на строеж на железопътни линии и магистрали. Смята се, че тази сделка противоречи на интересите на местните военни главатари, защото ще създаде необходимата инфраструктура, за да функционира Конго като единна държава. Изследване на ООН (UN 2001) достига до извода, че конфликтът в страната е основно за достъп до, контрол над и бизнес с колтан, диаманти, мед, кобалт и злато. Лидерите на Уганда и Руанда са превърнали своите подразделения в бизнес-армии, като тази на Руанда е спечелила поне 250 000 000 долара за 18 месеца продажба на колтан. Всички участници във войната печелят от нея. Но официално не се съобщава, че военачалниците на враждуващите армии имат бизнес връзки с конкретна глобална компания или корпорация, която експлоатира находищата при изключително изгодни концесии, без данъци и т.н.², а голяма част от минералните залежи се използват за изработка на високотехнологични продукти в развитите страни, докато обикновените конгоанци умират от глад или нож (Ганов 2014с: 68; Zizek 2010: 162-163; NIZA 2006: 28-29, 41, etc.) И това се представя за етническа вражда между диваци, които не само не заслужават да се обсъжда тяхното право на живот, но спрямо тях

изобщо е ирелевантно да се прилагат социални анализи. Преди да стане мигрант в Европа, конгоанецът, либиецът, афганецът вече е мигрант в социалната йерархия. За господстващите структури/слоеве, които задават господстващите за масовото съзнание идеи, той е от хората, за които Агамбен предложи да се дава бежанско гражданство.

Ксенофобското отношение към мигрантите конституира една особеност на политическото статукво. На повърхностно равнище е очевидно, че в определена обществена формация винаги съществува едно „*Te*“, посредством изключеността на което от нея се изгражда идентичността ѝ. Дерида го нарича *l'extérieur constitutif*, но в политическата социология става известно в превода на Шантал Муф и Ернесто Лакло като *constitutive outside* на общността: то е включено в нея именно чрез своята изключеност. Тук обаче е важно да се уточни, че това *constitutive outside* трябва да бъде по необходимост продукт на една общностна неосъзнатост по отношение на неговата необходимост. В много голяма степен тази неосъзнатост е преднамерена. Тя няма нищо общо с „колективното несъзнавано“ и съществува в измерението на политическата култура. Ако ксенофобите колективното изповядваха тезата, че за социалните проблеми на една политическа общност съществуват причини от исторически и етнически характер, обикновено смесени, това по необходимост би включвало достатъчна степен на политическа рефлексия: поне в претенцията, че се обговаря универсален феномен. Това би означавало признание, че неизбежната вина на чужденеца (турчин, евреин, циганин, арабин, руснак) към „отечеството“ е реална, а не вменена, и просто е задължителен елемент от формирането и развитието на нацията-държава, както в този смисъл тя трябва да бъде признателна на своето *constitutive outside* за самото си пораждање и оцеляване, защото съществува поради своята конкретна заплаха. Така идеологемата би била екстраполирана в онтологичен феномен – разбира се, на идеологическо равнище. Вината на *constitutive outside* би била функция на социално-историческа предопределеност, в този смисъл подобна на античната трагична вина при Шелинг, а не продукт на съответната племенна, расова и т.н. непълноценност. Подобна структурална ксенофобия би могла да звучи поне дотолкова убедително, че да отрази съответното познание за задължителността на *constitutive outside*, с обяснението „това, че се случва навсякъде, не значи, че ние, националистите, си го измисляме“. Такава теза обаче, която би придала наукоподобен вид на ксенофобията, липсва – както по принцип, така и в случая с идеологемата за мигрантството.

Както във всяка ксенофобска „концепция“, и при мигрантската „криза“ се възприема като предзададена истина, че имаме пред себе си уникално историческо явление, каквито са и еврейският заговор, и циганската

мързелопрестъпност, които също не могат да бъдат подвеждани под универсални знаменатели като „ксенофобия” и „расизъм”. Самото признаване на универсалността на явлениято вече би разрушило цялата обяснителна сграда на ксенофобията, основаваща се именно върху яростното отрицание на самото допускане, че обговаряната политическа ситуация може да се дължи на универсални социално-идеологически рецепции, а не на конкретната специфична заплаха за дадена колективна идентичност. Това, че раси, религии, етноси биват привиждани като хилядолетен *constitutive outside* за различни политически общности, не означава, че ситуацията не се възприема като уникална: просто бива разширен нейният хронотоп. Овечненото пространство на започващата с Карл Мартел и хан Тервел *арабска вина* или на започващия с пророка Мохамед ислямски *тоталитаризъм* поглъща диахронията, историческите процеси, социалния анализ: арабинът/ислямистът/циганинът не могат да избегнат вината си безотносително спрямо това, което правят, защото сакралното време обосновава тяхната политическа функция. Битките при Поатие и Константинопол само привидно притежават историческа реалност: те пребивават в сакралното време. Непрекъснато повтарящите се саморазкази (митове) конструират антиистория и правят всяка социална теория нелепа. Вместо историческият факт, че първите мохамедански общности възникват като разбойнически формирания, да бъде поставен в контекста на цялостното развитие на социалните антагонизми, дори не непременно през теорията за класовата борба, и в контекста на социалния генезис на религиите, ислямът бива поставен в овечненото сакрално пространство на *тоталитаризма*. Последният е не универсално обяснение за всички конфликтни политически ситуации в историята, а точно обратното – уникален саморазказ за вечната враждебност към вечните човешки права, към вечните устои на либерализма, не създадени, а само описани в извън книгите на Лок и Монтескьо. Визията на Фукуяма за „край на историята” е далеч по-радикална, отколкото изглежда на пръв поглед: светът на либералната демокрация като политическа полувечност принадлежи на правилно мислещия бял човек от правилния хронотоп и затова обявяваме неговата доминация не само без нейното емпирично потвърждение, но и без политическото ѝ или морално оправдаване.

Ако в Европа трябваше – например поради климатични обстоятелства – да бъдат приети двадесет, тридесет и повече милиона канадци, австралийци, новозеландци, граждани на дадени щати на САЩ, дори аржентинци или южнокорейци в активна възраст, нямаше да се говори за мигрантска криза. Нямаше да се трепери за оцеляването на европейската социална държава, а щеше да се приветства живата работна сила, която да удвои и утрои БВП на Европейския съюз; социокултурната конгениалност; решаването на демографските проблеми на Стария

континент. През 1880-1920 г. в САЩ емигрират над 4 милиона италианци, 85% от които заживяват в градовете (Burgan 2005: 42-43) – при общо 54 милиона градско население на САЩ през 1920 г. (Table 1. Urban and Rural Population: 1900 to 1990). Средният профил на италианския имигрант е: не особено образован, беден, патриархален, слабо изкушен от „демократичните традиции“, привлечен от стандартната мигрантска надежда за работа и шанса да избяга от мафията и жестоката малария. Но същевременно изглежда непретенциозен и с голямо желание за интеграция, така че не е определян като икономическа и политическа заплаха, макар че много по-късно Пол Джонсън обвинява италианската диаспора за появата на организираната престъпност в САЩ. Съществуват демократична свобода на движението на *правилни* хора и капитали и политнекоректно движение на *заплахите* за хора и капитали. След Втората световна война милиони нацисти и фашисти остават на свобода, на мнозина от тях се налага да *мигрират*, след което спокойно продължават да работят за своята кауза и имат сериозен принос за развихрилия се крайнодесен терор в Европа. В края на 60-те, 70-те години, известни като „оловните години“ (Years of Lead) и първата половина на 80-те години крайнодесните терористични групировки в Италия и Германия са изключително силни и дейни, но няма кампания тези две страни да бъдат изолирани от континента. След атентата на гарата в Болоня на 2 август 1980 година, когато загиват 85 души и над 200 са ранени, европейските страни не показват особена заинтересованост, идеологическите им апарати не се заемат да внушават параноя сред тяхното население. Единствено италианското правителство проявява определена активност в опита си да обвини ляворадикалната групировка „Червените бригади“ – тогавашния еквивалент на „лошите ислямисти“. След като обаче се оказва, че следите водят към точно обратната крайност в политическия спектър, ентузиазмът угасва и поръчителите остават неразкрити, осъдените на доживотен затвор двама членове на фашистката организация Nuclei Armati Rivoluzionari впоследствие биват предсрочно освободени, а неосъденият дотогава виден колаборационист и фашист Личо Джели бяга от затвора. Свободно обикалящият по света бял нацист не е заплаха за световната сигурност, но призракът на убития през 717 г. при Константинопол арабин е най-голяма заплаха.

Вместо да се конструира социална теория за миграционните процеси, се конструира примордиално-расистка митология за вечната заплаха от *неправилните* хора. Защото, ако тази подмяна остане неосъществена, няма да остане скрита истината за настоящите миграционни процеси, за които много точна интерпретативна схема предлага теорията за натрупването на капитала на Роза Люксембург. Тогавашно ще се окаже, че не миграцията заплашва европейската социална държава, а самият нейн модел, който „по демографски съображения“ все повече удължава пенсионната възраст и все

повече узаконява превръщането на индивидуалния живот в държавна ангария. Колкото и да се отчита (засега) нарастване на продължителността на живота в страните от ЕС, все повече хора няма да получават пенсия или ще получават в относително кратък период спрямо отчисленията от brutната заплата, които са им били налагани цял живот. Тук държавата като съвкупен капиталист сама може да си изчисли със задна дата добавената принадлежна стойност. Напротив, нелегалните мигранти и тези с *трайно временни* и ограничени права, *те-членовете* на политическата общност, ще създават ресурси за съществуването на намаляваща социална държава за *ние-членовете*, между които перманентно ще се засилва социалното разслоение и ще се обособяват степени на принадлежността към социалната система, а същевременно отношението към те-членовете ще действа интегриращо, мистифицирайки всички тези социални процеси. Докато те-членовете ще имат по-голям относителен принос за осигуряването на социални придобивки, защото сами няма да получават съответните или всички съответни придобивки. Тъй като антиисторичността е универсален принцип на институционалната ксенофобия, дневната издръжка на все още не получил/така и не получил/получил одобрение на молбата за убежище мигрант обикновено, посредством идеологическите апарати и политици-шовинисти от типа на Марин льо Пен, бива представена като пожизнена държавна пенсия; и масово се отъждествява издръжката на мигранта с парите, които му се дават на ръка, за да може да бъде направен по-лесно „изводът“ за това, колко те надвишават социалните помощи или дори заплата за определени социални групи сред ние-членовете. Идеологемата за мигрантската криза захранва колективната идентичност на европейските държави и мистифицира произходите на социалните неравенства, обективно съществуващите социални конфликти дори там, където участващите в тях социални групи, слоеве, структури не го осъзнават; идеологемата за мигрантската криза е изключително полезна за потушаване на социалното недоволство и пренасочването на съпротивителните енергии в напълно погрешна и безопасна за господстващите елити посока; идеологемата за мигрантската криза е може би дори по-жизнено необходима за развитието на световните капиталистически обществени отношения, отколкото самата принадлежна стойност, произвеждана от мигрантите.

Представянето на временно повишеното равнище на миграцията в конкретни посоки по конкретни причини като особено изключение и интегрирането му в ненаучна конспиративна „теория“, освен че има за цел единствено отместването на историко-социалния анализ и подмяната му с европоцентристка и расистко-националистическа риторика, изличава историчността в развитието на производителните сили и обществените

отношения изобщо. Подобно (в определен смисъл) на т.нар. Велико преселение на народите, наблюдаваме очевиден стремеж на милиони хора да избягат от своите региони, където има жестока суша и други промени на климата, масов глад, жестока екологическа катастрофа. Но за разлика от въпросния период днес е несравнимо по-голямо, а именно – основно валидно въздействието на производителните сили и производствените отношения върху т.нар. *природни* процеси. Доколкото икономическият прогрес в модификацията си на капиталистическо натрупване е самоцел на социалното, икономическо, политическо развитие, дотолкова единствено при развития капитализъм изключително тежките екологически поражения, които носи научно-икономическото развитие, могат и трябва да се осъществяват необратимо в посока на екологична катастрофа, защото по необходимост това развитие я изисква. Средствата, които се заделят за редуциране на вредното въздействие върху екологията, имат най-вече полезен идеологически ефект върху масовото еднозимерно съзнание, защото доколкото имат реално отношение към развитието на капитализма, то е с обструктивен характер. Коректната аперцепция на капитализма добре разбира икономическата *вреда* от подобна политика. Телеологията на капитализма не просто не се нуждае от чиста природна среда: за нея е идеологически вредно говоренето за необходимостта от такава среда. Когато „изследователите” от института Катон обясняват, че промени в климата е имало винаги и настоящите са безотносителни към спецификата на съвременния капитализъм, тази „теза” си служи с псевдоисторически аргументи в биологията, за да мистифицира своята антиисторичност в политическата философия. Вече има достатъчно доказателства, натрупани от изследвания върху климата и почвата, не само за това, че атаките срещу науките за климата са добре платени, но и за дълбоката основателност на последните. Вече е ясно, че добивът на шистов газ и други изкопаеми, с протекцията на поправката на Чейни, е предизвикал необратимо изчерпване и замърсяване на почвата и водата в Северна Америка и незапомнената екологична катастрофа в Калифорния, за която щатското правителство се принуди да алармира федералното. Но фермерите мигрират от Калифорния в други щати: поради определени геополитически обстоятелства за тях е по-добре да се преместят в границите на САЩ и да продължат да печелят от все още съществуващото свръхпроизводство и износ на селскостопанска продукция за „Третия свят”, например Сирия и Ирак. А битката за добива и трансфера на природен газ и сушата в Близкия Изток (2006-2010 г.) и тоталната екологична катастрофа в Сомалия предизвикаха гражданска война, пиратство в „ерата на глобалния капитализъм” и миграция към Европа. Това, че милиони жители на Сирия, Ирак, Пакистан демонстрират вяра в обетованата земя на европейската социална държава, в тамошното развитие на производителните сили, работните места, доброто заплащане, ще бъде неизбежно още дълго време.

Но именно копнежът към обетованата земя на капитализма като такъв донесе исторически неспецифичната за региона суша: за да се пести вода с цел отглеждането на максимално нарастване на памуковите полета и посевите с пшеница, сирийските власти масово използват неизправни сондиращи иригационни системи (pumping), изчерпвайки подпочвените води и причинявайки сериозни увреждания на останалите източници (Kelley, et al. 2014: 3241; Femia, Werell 2012), защото за сондирането се използва дизелово гориво (SYRIA: Wheat Production in 2008/09) – подобен „ефект“ е добре известен от добива на петрол и шистов газ. През 2004 и 2005 г. така са обработвани 234 000 хектара (днес 256 000) от общо 600 000, които се захранват от извори, реки, езера (865 000 се напояват от стандартни водни кладенци). (Areas ('000 ha) Irrigated... 1985-2013). Действително дъждовете са около две трети от наличните водни ресурси на Сирия, а през 1995-2005 г. дефицитът е около 651 000 000 куб.м (Erian, Katlan, Babah 2010: 5). Само че техногенните източници на изхвърляне на парникови газове, определяни като водеща причина за съкращаване на дъждовния сезон в Сирия, Средиземноморския регион, Латинска Америка (Kelley, et al. 2014: 3242-3244; Seager, et al. 2014: 4656-4657, 4672-4673, etc; Parry, et al. 2007: 11, 593, 620-621), ни най-малко не са самостоятелно природно явление. Те са продукт на ускорената и безогледна индустриализация на „развиващите се страни“. Въпреки шаблонните евроатлантически идеологеми за връзките между режима на Башар Асад и „комунизма“, Сирия е типична „развиваща се“ страна в един доминиран от капитализма свят и заплаща съответната цена за своето „развитие“, опитвайки се да преодолее периферния си статут без достъп до съответните ресурси, употребявайки с фатални последици подръчни ерзаци. Развитият капитализъм се захранва от неразвятия в качеството му именно на не-развит, на до-капитализъм, и поддържа тенденцията на последния към развитие в качеството ѝ на обречена, обезпечавайки безкрайността на статута „развиваща се страна“. Затова вътрешната миграция, принудителната „урбанизация“ на милион и половина души в гетата на сирийските градове (Kelley, et al. 2014: 3242) е част не от хомогенна ислямистка конспирация, а на обичайните процеси на гетоизация на населението в света, чието препитание в селските райони рухва вследствие тоталната стопанско-екологична разруха; вследствие свирепото, самоцелно и по задължение оценявано с еднозначно положителен знак технологично развитие на планетата, което служи на социалното и междурегионално разслоение.

КАК ТОЧНО НЕ РАЗБИРАМЕ КАКВО НИ СЕ СЛУЧВА?

Съществуват определени механизми, които представят социалните процеси в толкова добре превърната форма, че дори не помисляме, че някой ни заблуждава. Ние разполагаме с информация за относителността на данните, с които разполагаме, включително използваните в тази книга. Но не подозираме, че самото използване на данни в определена ситуация има съвсем друга телеология – не да съобщава приблизителни истини или да ги манипулира, а самото му предназначение да остане скрито от нас.

Най-голямата база данни за Латинска Америка – SEDLAC, разчита на данни от household survey micro-data base. Единствено за този континент информацията, на която разчитат и експертите на Световната банка, се събира по този начин. Такива са например изследванията по нова, много подробна, на места доста усложнена методика за социалното неравенство на континента, извършени от екипите на Nora Lastig, включващи L. F. Lopez-Calva, D. McLeod, C. Pessino, J. Scott, R. Campos, G. Esquivel, W. Jimenez etc. Техните изследвания, извършени в края на първото и началото на второто десетилетие на века, представляват особен интерес, понеже в Латинска Америка социално-икономическите неравенства доскоро бяха много силни, пак според господаря на общественото мнение – статистиката. Резултатите и този път отчетоха много високи нива на неравенство, но, както и се очакваше, с известна тенденция за намаляване. Но какво отчитаха?

Най-напред, household survey micro-data base не могат да дадат сведения за присвояване на принадлежна стойност. Може да се отговори на въпроси от типа „Чувствате ли се експлоатиран/а?“, въпреки че по принцип и може би дори никога не се задават. Но не може да се търсят обективни отговори; както защото самият въпрос не го предполага, така и по простата причина, че това изобщо не е случайно. Именно субективните сведения в интервютата ни отнемат самата възможност да мислим за съотношения между обективни данни, за цялостен поглед върху социално-икономическия. Ние получаваме изкуствена цялост на сумата от интервютата, но никога не можем да получим сумата от стойностите на произведените стоки и сумата на производствените цени, не можем да получим каквато и да е версия за сумата от обективните влияния върху нашия общ живот и дори да разберем, че съществува такъв *дефицит*. Защото нашата аксиология, спрямо която са и ориентирани т.нар. дълбочинни (в случая и домашни) интервюта, изисква да се обърнем към субекта като базисна ценност, около която да гравитират всички останали.

Обективността е анахронизъм, от който социалните процеси не се интересуват – не индивидите, които по изключение могат и да се интересуват субективно, но не биха могли да постигнат обективен интерес, защото липсва референт, около който да се изгради обективна реалност. Превърнатата „споделена обективност” на масово-влиятелните идеологеми е ерзац, който не е в състояние да запълни празнотите извън собственото си измерение за продуциране на измамна сигурност и обща идентичност (понятието, подменило също прекалено анахроничното „субект”).

С какво са съдържателно интересни домашните проучвания в Латинска Америка? С това, че предполагаемо най-високият децил отсъства от тях. Той не обитава един и същ хронотоп с останалите и затова дори не се досещаме, че е така. Този децил обитава други територии, в *gated communities* или други изолирани елитни пространства, собствени острови, често в буквалния смисъл на думата, използва редки въздушни коридори и не може да бъде открит за *household survey*. И ето как нивата на социално неравенство рязко спадат.

Методологията включва разлагане на промените в почасовото заплащане на специфичните характеристики (образование или квалификация) и промени в доходите. Критериите за неравенство на ниво домакинство включват *total disposable income* (целият доход, с който разполага домакинството): трудов и нетрудов доход, частни и публични трансфери, не-паричен доход като условна рента и самоконсумация; *monetary disposable income* (целият доход минус не-паричния) и трудовия доход. Почасовото заплащане се изчислява и на индивидуално равнище. Целият паричен доход се разлага на трудов доход, доход от капитал (печалби, лихви, ренти), частни трансфери (предимно преведени суми) и държавни трансфери. Почасовото заплащане включва това на наетите работещи и това на хората със свободна професия. Пенсиите от системи за социално подпомагане (*contributory systems*) са дефинирани като доходи от капитал, защото са от спестявания (отново се връщаме при Пикети, но понятието вече се е завърнало в себе си: не само „капиталът” се е превърнал в „спестявания”, но и когато употребим „спестявания”, подразбираме „капитал”). Счита се за дискуссионен въпросът дали не трябва да бъдат определени като „държавни трансфери”. А вече капитализираната печалба, която вече не е *income*, липсва. Най-големите *спестявания* на децилите, които все пак са дали интервюта, остават тайна. „Данните за богатството са редки за страните от Латинска Америка и другите развиващи се страни.

Разпределението на богатството е дори по-неравно от разпределението на доходите” (Birdsall, N., Lustig, N. McLeod, D. 2010: 3-4).

И нивата на социално неравенство рязко спадат.

Освен това household surveys са анонимни, следователно изглеждат най-релевантният способ да бъде получена относително адекватна картина на доминиращите трудови взаимоотношения на континента, която не е по силите на държавните регистри. От друга страна, политическата обстановка в повечето страни на континента е крайно нестабилна и изследванията често прекъсват, а вероятно и част от набелязаните респонденти завинаги изгубват шанс да участват в домашните проучвания. Последните обхващат определен период години, не много на брой, и в резултатите на SEDLAC има луфтове, което изследователите от Tulane University отчитат (McLeod, D., Lustig, N. 2011: 3). Дори за Аржентина и Уругвай напълно липсват данни от селските райони (Ibid.: 25).

Друга латиноамериканска информационна легенда е свързана със социалните програми. Когато Лула да Силва стана президент на Бразилия, обяви курс за изкореняване на бедността. Стартираха кампании като Fome Zero (Нито един гладен), пакет от социални програми за селските общности, и Bolsa Familia (Семейна Стипендия), парична помощ (от 7 до 45 долара на месец в периода януари-май 2006 г.) за семейства, които пращат децата си на училище. През 2006 г. 11 милиона семейства са получили такава помощ, което според наличната информация е 25% от населението, през 2010 г. – 12 700 000 семейства. Крайната бедност от 12% през 2003 г. пада на 4.8% през 2008 г. 21 млн. бразилци се избавят от бедността през мандата на Лула. Само че това е кампания-помощ, която подпомага бедните именно в качеството им на бедни (според конкретен стандарт за бедност, вероятно актуализиран съобразно възможностите социалните програми да постигнат формално високи резултати , т.е. тези 21 млн. изкуствено се поддържат над дискурсивно определеното социално дъно, но не бива да се допусне да осъществят социална мобилност, на бедните слоеве реално не е даден шанс да се включат равностойно в обществото, да получат добро образование, а не само безплатно ограмотяване, и възможност за добре платен и квалифициран труд. Те са жертва на показна благотворителност, която увеличава държавните задължения, а те от своя страна натоварват цялото население. Защото основната част от средствата за социалните програми идват от Световната

банка. През 2004 г. тя отпуска 572 млн. щатски долара за Бразилия, през 2010 г. още 200 млн. В различни периоди програми като тази на Лула работят в около 30 страни, включително Нигерия, Индия, Пакистан, Колумбия, Коста Рика, Панама, Филипините (Burbach, R., Fox, M., Fuentes, F. 2013: 127-128) – страни, в които няма лява държавна политика. По този начин стандартните бюджетни приходи продължават да се изразходват почти както по време на неолибералния режим, а най-неолибералният ефект е, че милионите хора, получили помощи, тайно от себе си ще ги връщат с лихва от мизерните си трудови доходи (участниците в социалните програми, „издигнали се” благодарение на тях над нивото на бедността, по подразбиране не са безработни – със 7-46 долара не се постига този резултат. А се оказва, че при управлението на Лула и след това на Русеф най-много нараства доходът на най-богатия 1% от населението в буквалния смисъл. „През осемте години на Лула трансферът на ресурси от федералния бюджет към финансовата система и бразилския елит се случва под формата на лихвени плащания по дълга – на стойност около 600 милиарда. Това е 10 пъти повече от количеството ресурси, предназначени за програми, насочени към населението с нисък доход” (Kliass, P. 2011: 20-21).

Когато богати и бедни живеят от рента – *par excellence* превърнатата форма на принадлежната стойност, качествената разлика между тях се заличава и хомогенизираното общество се капсулира в своята мистифицираност. Класовата борба е отнета на доминиращата обществена рефлексия, а класовото разделение действително липсва: щом и богатите, и бедните са консуматори и се различават единствено по степента на потребление, то цифровите финансово-имуществени неравенства остават единственият критерий за разделение между тях, което обаче е изцяло количествено-икономическо. За социален антагонизъм между капитал и наеман труд, между център и периферия вече е невъзможно да се говори и това е целта на идеологическите апарати.

Латиноамериканските информационни легенди са много добър образ на подмяната на действителната политика, като социалните програми се проявяват като превърнатата форма на една усложнена схема на експлоатация, при която центърът не само изсмуква периферията, но и наукометрично представя ситуацията в напълно изкривен вид.

Тези латиноамерикански информационни легенди са прекалено изострени и затова са подходящи за пример. Можем само да гадаем колко по-субтилни легенди, които дори не можем да разпознаваме, да ги търсим като обособен феномен с информационно предназначение, дружно осигуряват невъзможността да открием превърнатите форми, в които по неведоми канали получаваме нашия свят, обиталището на нашия труд, нашата отнета принадлежна стойност, експроприираната ни социална стойност изобщо.

Библиография

Бухарин, Н. 1925. Империализм и накопление капитала (окончание).//Под знаменем марксизма, №3/1925 г.

Ганов, Д. 2014b. Роза Люксембург против Антонио Негри (продолжение)// Сп. Ново време, бр. 4/април 2014: 99-110.

Ганов, Д. 2014c. Моралът на пазарната икономика и натрупването на капитала, сп. Философски алтернативи, бр. 4/2014: 58-72

Ганов, Д. 2014а. Роза Люксембург против Антонио Негри.//Сп. Ново време, бр. 3/март 2014: 67-76.

Левина, И. 2008. Проблема трансформации; сравнительно-исторический анализ подходов и решений.//Вопросы экономики. [№ 9-2008](#). Available at <http://instituciones.com/theories/964-problema-transformacii.html> Last Visited on 2 August 2016

Ленин, В. И. 1970. Полное собрание сочинений, т. 48. Издательство политической литературы, Москва

Леонтьев, Л. 1935. Начальный курс политической экономии. Партиздат ЦК ВКП(б)

Люксембург, Р. 1934. Накопление капитала. Том I. Государственное социально-экономическое издательство, Москва§Ленинград

Маркс, К. Капитал. 1983. Критика политической экономии. Том первый, книга I: процесс производства капитала. Политиздат, Москва.

Маркс, К. Капитал. 1984. Критика политической экономии. Том второй, книга II: процесс обращения капитала. Политиздат, Москва.

Маркс, К. Капитал. 1985. Критика политической экономии. Том третий, книга III: процесс капиталистического производства, взятый в целом. Политиздат, Москва.

Маркс, К., Энгельс, Фр. 1969. Сочинения. Издание второе. Том 46, часть II. Издательство политической литературы, Москва.

Улф, Робърт Пол. 2004. За философията. Издателство на НБУ, София.

Чепуренко, А. 1988. Идейная борьба вокруг „Капитала” сегодня. Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Издательство политической литературы, Москва.

Шют, П. 1983. Гастарбайтери: „доборнамереният” расизъм. Партиздат, София

Armbruster-Sandoval, R. 2005. Globalization and cross-border labor solidarity in the Americas : the anti-sweatshop movement and the struggle for social justice. Routledge, New York

Austin, S. 2014. Why Indonesian education is in crisis.//The Jakarta Post, 3 May 2014. <http://www.thejakartapost.com/news/2014/05/03/why-indonesian-education-crisis.html> Last Visited on 14 July 2016.

Basic Law for the Federal Republic of Germany. 2012. Bundestag, https://www.bundestag.de/blob/284870/ce0d03414872b427e57fccb703634dcd/basic_law-data.pdf Last Visited on 14 July 2016.

Bergquist, J.M. 2008. Daily Life in Immigrant America, 1820–1870. The Greenwood Press. Westport, Connecticut • London

Beyer, R. C. M. 2016. The Labor Market Performance of Immigrants in Germany. IMF Working Paper. WP/16/6 © 2016 International Monetary Fund

Birdsall, N., Lustig, N. McLeod, D. Declining Inequality in Latin America: Some Economics, Some Politics. Center for Global Development, May 2010

Böhm-Bawerk, E. 1949. Karl Marx and the Close of his System. New York Augustus M. Kelley, New York

Boiling down the requirements. Cologne Institute for Economic Research.

Bortkiewicz, L. 1949. On the Correction of Marx's Fundamental Theoretical Construction in the Third Volume of Capital. New York Augustus M. Kelley, New York

Braudel, F. *Civilisation & Capitalism: 15th – 18th Century. The Perspective of the World*. First published in France under the title *Le Temps du Monde*, 1979 © Librairie Armand Colin Paris 1979; © English translation Williams Collins Sons & Co Ltd London and Harper & Row New York 1984

Burbach, R., Fox, M., Fuentes, F. *Latin America's Turbulent Transitions: The Future of Twenty-First-Century Socialism*. Zed Books, London/New York 2013

Burgan, M. 2005. *Italian Immigrants*. Facts On File Inc., New York

Child Labor in the Informal Garment Production in Bangladesh. 2012. Task Order II, Task VI: In-Country Mixed-Methods Research and Data Collection, August 2012. United States Department of Labor, Office of Child Labor, Forced Labor, and Human Trafficking. Washington

Children and Education Budget in Bangladesh 2012. UNESCO

Desai, M. 1974. *Marxian Economic Theory*. Gray-Mills Publishing, London

Desai, M. The Transformation Problem. // *Journal of Economic Service*, vol. 2, №4: 295-333 (*available only p. 295*)

Erian, W., Katlan, B., Babah, O. Drought. 2010. *Vulnerability in Arab Region. Special Case Study: Syria*. ISDR

European Migration Crisis: Failing Policies, Fatal Journeys. Policy Briefing , Femia, F., Werell, C. 2012. *Syria: Climate Change, Drought and Social Unrest*. // The Center for the Climate and Security. <https://climateandsecurity.org/2012/02/29/syria-climate-change-drought-and-social-unrest/> Last Visited on 3 August 2016

Frederick, W., Worden, R. 2011. *Indonesia: a country study*. Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

GDFTCLI/2014, Sectoral Activities Department. 2014. *Wages and working hours in the textiles, clothing, leather and footwear industries*. International Labour Office, Geneva

Gibney, M. J., Hansen, R. *Immigration and Asylum: From 1900 to the Present*. Volume 1: Entries A to I. 2005. ABC-CLIO, Inc.

Greenhouse, S. 1996. Child-Labor Issue Ignites a Multifaceted Youthful Crusade,

Hillstrom, K., Hillstrom, L. C. 2010. Defining Moments: American Indian removal and the trail to Wounded Knee. Omnigraphics, Inc.

Holmes, T. 2011. The Diffusion of Wal-Mart and Economies of Density. // *Econometrica*, Vol. 79, No. 1 (January, 2011), 253–302

http://www.census.gov/popclock/?intcmp=w_200x402 Last Visited on 14 July 2016

<http://www.nytimes.com/1996/12/25/nyregion/child-labor-issue-ignites-a-multifaceted-youthful-crusade.html?pagewanted=all> Last Visited on 11 July 2016.

Huebler, F., Lu, W. UNESCO Institute for Statistics. 2012. Adult and Youth Literacy. UNESCO Institute for Statistics.

Hussain, Z. 2010. Financing Living Wage in Bangladesh's Garment Industry, 8 March 2010, in *End Poverty in South Asia: Promoting Dialogue on Development in South Asia*, World Bank Blogs <http://blogs.worldbank.org/endpovertyinsouthasia/financing-living-wage-bangladesh%E2%80%99s-garment-industry> Last Visited on 27 April 2016.

ILO – Department of Statistic. June 2012. Statistical update on employment in the informal economy.

Institute for Global Labour. 2004. Disney Sweatshop in Bangladesh: The Niagra Factory 2004 <http://www.globallabourrights.org/reports/disney-sweatshop-in-bangladesh-the-niagra-factory>. Last Visited on 11 July 2016.

International Organisation for Migration. 2016. <https://www.iom.int/> Last Visited on 3 August 2016

Issue Briefs, October 2012. UNICEF Indonesia

Kelley, C. P., Mohtadi, S., Cane, M.A., Seager, R., Kushnir, Y. 2014. Climate change in the Fertile Crescent and implications of the recent Syrian drought. *PNAS* | March 17, 2015 | vol. 112 | no. 11: 3241–3246. Edited by Brian John Hoskins, Imperial College London, London, United Kingdom

Kliass, P. Lula's Political Economy: Crisis and Continuity. In: NAGLA Report on the Americas. Lulas's Legacy in Brazil. Vol. 44, № 2. March-April 2011

Luxemburg, R. 2014. The Mass Strike (1906)//Communist Interventions, Volume I. European Socialism and Communism. Communist Research Cluster: 73-102

Mariani R. D., Valenti F. 2013. Working conditions in the Bangladeshi garment sector: social catalogue and compliance. Fair Wear Foudation. Delft University of Technology.

McLeod, D., Lustig, N. Inequality and Poverty Under Latin America's Left Regimes. Tulane Economics Working Paper Series, March 2011.

Migration and Remittance. Fastbook 2016, Third Edition. World Bank Group

National Labor Committee. 1997. An Appeal to Walt Disney//Ross, A (ed.). 1997. No Sweat: Fashion, Free Trade, and the Rights of Garment Workers. Verso, London&New York

Negri, A., M. Hardt. Empire. Harvard University Press/Cambridge, Massachusetts/London, England 2000.

NIZA. 2006. *The State vs. the People: Governance, Mining and the Transitional Regime in the Democratic Republic of Congo*. Amsterdam: NIZA (Netherlands institute for Southern Africa)

Parry, M., et al., 2007. Climate Change 2007 – Impacts, Adaptation and Vulnerability. 2007. Cambridge University Press

Piketty, T. 2013. Le capital de XXIe siècle. Seuil, Paris

Pilditch, D. Number of Germany asylum seekers doubles. Daily Express, Fri, Apr 8, 2016 <http://www.express.co.uk/news/world/659487/Germany-asylum-seekers-claims-refugees-doubles>

Powell, B. 2014. Out of Poverty: Sweatshops in the Global Economy. Cambridge University Press

Powell, B., Scarbek, D. 2005. //Economic Education Bulletin. American Institute for Economic Research. Vol. XLV No. 4: 1-8. Massachusetts April 2005

Rothbard, M.N. 2007. The Panic of 1819. Reactions and Policies. Ludwig von Mises Institute. Auburn, Alabama

Samuelson, P. 1971. Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A Summary of the So-Called Transformation Problem Between Marxian Values and Competitive Prices. //Journal of Economic Literature V. 9, N. 2 (June): pp. 399-431

Samuelson, P. 1972. The Economics of Marx: An Ecumenical Reply. 1988. //Karl Marx's Economics: Critical Assessments, vol. III, ed. John Cunningham Wood. Routledge, New York: 259-267

Seager, R., et al. 2014. Causes of Increasing Aridification of the Mediterranean Region in Response to Rising Greenhouse Gases.//Journal of Climate, Vol 27, 2014: 4655-4676; American Meteorological Society

Secondary Education. Regional Information Base: Country Profile. Bangladesh. 2007. UNESCO Bangkok

Seton, F. 1957. The "Transformation Problem".//The Review of Economics Studies, Vol. 24, №3: 149-160.

Sraffa, P. 1960. Production of Commodities by Means of Commodities. Prelude to a Critique of Economics Theory. Cambridge University Press.

Steedman, I. 1977. Marx after Sraffa. New Lef Books, London.

Swedwatch report #47. 2012. A Lost Revolution? Peace&Love Foundation

Sweezy, Pl. 1949. Editor's Introduction. New York Augustus M. Kelley, New York

SYRIA: Wheat Production in 2008/09 Declines Owing to Season-Long Drought. Commodity Intelligence Report, May 9, 2008. //United States Department of Agriculture, http://www.pecad.fas.usda.gov/highlights/2008/05/syria_may2008.htm) Last Visited on 3 August 2016

Syrian Database Collections. Areas ('000 ha) Irrigated by Type & Method of Irrigation 1985-2013 <http://91.144.22.13:8057/caf/collections?version=syrd&subset=land-irrigation> Last Visited on 3 August 2016

The Statistics Portal. Net income of the Walt Disney Company in the fiscal years 2006 to 2015 (in billion U.S. dollars) <http://www.statista.com/statistics/273556/net-income-of-the-walt-disney-company/> Last Visited on 11 July 2016.

The Statistics Portal. Revenue of the Walt Disney Company in the fiscal year 2015, by operating segment (in billion U.S. dollars) <http://www.statista.com/statistics/193140/revenue-of-the-walt-disney-company-by-operating-segment/> Last Visited on 11 July 2016.

U.S. Bureau of the Census. 1999. Nativity of the Population and Place of Birth of the Native Population: 1850 to 1990 <http://www.census.gov/population/www/documentation/twps0029/tab01.html> Last Visited on 14 July 2016.

U.S. Bureau of the Census. American Fact Finder, Universe: Total ancestry categories tallied for people with one or more ancestry categories reported. Census 2000 Summary File 3 (SF 3) - Sample Data. http://factfinder.census.gov/faces/tableservices/jsf/pages/productview.xhtml?pid=DEC_00_SF3_PCT018&prodType=table Last Visited on 14 July 2016

U.S. Bureau of the Census. U.S. and World Population Clock.

<http://www.census.gov/popclock/> Last Visited on 14 July 2016

UIS Fact Sheet 2015. Adult and Youth Literacy. UNESCO Institute for Statistics. September 26, No.26

US Census Bureau. 1995. Table 1. Urban and Rural Population: 1900 to 1990 <https://www.census.gov/population/censusdata/urpop0090.txt> Last Visited on 3 August 2016

Vaughan-Whitehead, D. 2011. *How 'fair' are wage practices along the supply chain? Global assessment in 2010-11* (Paper prepared for the Better Work conference, 26-28 October 2011).

Wal-Mart Annual Report 2009.

Wal-Mart Annual Report 2015.

World Population Prospects. 2015a. The 2015 Revision. File POP/7-3: Female population by five-year age group, major area, region and country, 1950-2100 (thousands). Department of Economic and Social Affairs

World Population Prospects. 2015b. The 2015 Revision. Key Findings and Advance Tables. Department of Economic and Social Affairs. United Nations, New York

Zizek, S. 2010. Living in the End Times. Verso, London&New York

Zizek, S. 2016. Against the Double Blackmail. Refugees, Terror and Other Troubles with the Neighbours. Penguin Random House

Zizek, S. First as Tragedy, Then as Farce. Verso, London&New York

omda